

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh1045>

DOĞU ANADOLU’NUN GÜÇLÜ KRALLIĞI: URARTULAR

Hayrunnisa OKUR*

Öz

Urartu Devleti, MÖ. 1. Binyıl Anadolu tarihinde çok önemli bir rol oynamıştır. Yazılı kaynaklardan öğrenildiğine göre, Urartular, MÖ. 13. yüzyılın başları ile MÖ. 6. yüzyıl başları arasındaki dönemde, daha önce belirtmiş olduğumuz coğrafi bölgede yaşamışlardır. Urartularla ilgili en doyurucu bilgilere Asur kaynaklarından ulaşmaktayız. Belgelerden öğrenildiğine göre, Asur krallarından I. Salmanassar devrinden bu yana Van gölü çevresindeki dağlık dar alana Urartu adı verilmektedir. Urartuların ilk yerleşim yeri olarak, Van gölü kuzeyindeki Arzaşkun şehri bilinmektedir.

MÖ. 13. yüzyılın başları ile MÖ. 9. yüzyılın ortaları arasındaki dönem, Yoğun Asur tehlikesi ve saldırıları karşısında, “Feodal Beylikler” tarafından oluşturulmuş “Uruatri/Urartu ve Nairi Konfederasyonlarının egemen oldukları dönemdir. Uruatri ve Nairi beyliklerinin veya kabilelerinin birleşerek bir devlet meydana getirmeleri ise MÖ. 9. Yüzyılın ortalarında olmuştur.

Urartular, ekonomiden mimariye, sanattan dil ve yazıya, dini hayattan sosyal hayata kadar meydana getirmiş oldukları kültür ve medeniyet unsurlarını da günümüze kadar ulaştırmayı başarmışlardır.

Anahtar Kelimeler: *Urartu, Nairi, Demirçağı, Doğu Anadolu.*

The Strong Kingdom of Eastern Anatolia: Urartians

Abstract

The Urartu State had played an important role in the history of Anatolia in 1st millennium B.C. According to the written sources, Urartians lived in the period between the beginning of 13th century B.C. and the beginning of the 6th century B.C. in the region that we have stated before. The most satisfying information about

---

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: okurhayrunnisa@gmail.com

Urartians has been reached from the sources of Assyria. It is learned from the documents that the narrow mountainous area around the Lake Van is called Urartu since the time of Salmanassar I who is one of the Assyrian kings. The city of Arzaskun located in the North of the Lake Van is known as Urartian's first settlement.

The period between the beginning of the 13th century BC and the middle of the 9th century B.C. was the times when "Uruatri/Urartu and Nairi Confederations" established by "Feudal Beylics" against to intense Assyrian danger and attacks had control over the region. It was in the mid-9th century when the Uruatri and Nairi Beylics or tribes were united and established a state.

Urartians managed to build permanent elements of culture and civilization that can reach to present days in the areas from economics to architecture, from arts to language, from religious life and social life.

Key Words: *Urartu, Nairi, Iron Age, East Anatolia.*

Giriş

MÖ. 13. yüzyılın sonları ile 12. yüzyılın başlarında iki aşamalı bir şekilde gerçekleşen Ege Göçlerinden sonra, MÖ. 2. Binyılın büyük devletleri olan Hitit, Mitanni, ve III. Babil (Kaslar) ortadan kalkmış, bunların yerine kabile devletleri ortaya çıkmıştır.¹ Hititlerin yıkılmasından sonra Orta Anadolu'da Frigler, Anadolu'nun doğusunda ve güneydoğusunda ise Geç Hitit Şehir Devletleri ortaya çıkmıştır. Anadolu'nun doğusunda Van gölü çevresindeki kısmen kapalı vadilerin kısmen de Fırat yatağına doğru akan derelerin bulunduğu yüksek yaylalarda ise daha sonra devletleşecek olan Urartular ortaya çıkmıştır.² Bu dönemin büyük devletlerinden olan Asur Devleti ise, coğrafi uzaklık nedeniyle Ege Göçlerinin yıkıcı etkisinden kurtulmuştu. Bu durumda, Hititlerin yıkılmasını fırsat bilen Asur, ekonomik yönden güçlenmek için Doğu Akdeniz sahillerini ele geçirmeyi istemekteydi. Ancak, Asur'un bu amacı Arami Göçlerinin başlamasıyla gerçekleşmemiştir. Arami Göçleri, Ege Göçlerinin aksine aralıksız bir sızıntı şeklinde olmuştur. Özellikle MÖ. 11 ve 10. asırlar, Arami asrı olmuştur. Aramiler'den Bit-Zamani kabilesi doğuda Diyarbakır civarına, Bit-Adini kabilesi Fırat nehrinin büyük kıvrımı içerisinde, Bit-Agusi kabilesi Fırat ile Karasu arasına, Bit-Gabbar kabilesi Gaziantep civarına, Bit-Brutaş kabilesi ise Kayseri civarına

---

¹ E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Yayınevi, Bursa, 2014, s. 107-118

² M. Ş. Günaltay, *Yakın Şark II Anadolu (En Eski Çağlardan Ahamenişler İstilasına Kadar)* TTK Yayınları, Ankara 1946, s. 317

yerleşmişti.³ Arami göçleri, Asur'un bu amacını engellerken, konfederasyonlar halinde Urartu'nun güçlenerek devlet haline gelmesini sağlamıştır.⁴

Urartular, Ege Göçlerinden sonra Doğu Anadolu'da beylikler halinde ortaya çıkarak, MÖ. 9. Yüzyılda devlet haline gelerek, yıkıldığı süreye kadar Asur'un Anadolu'ya yayılımına karşı bir tehdit unsuru olmuştur. Asur'un zaman zaman gücünü kaybetmesiyle Urartu Devleti yükselmiş, başarılı savaşlar yapmış, Asur'un tekrar güçlenmesiyle de gerilemiştir. Ancak, Asur'un Anadolu'ya yönelik politikasını engellemede etkin olması bakımından önemli bir devlet olmuştur.

1. Urartu Coğrafyası

Doğu Anadolu, sıra dağların birbirine çok fazla yaklaştığı ve doğuya gidildikçe yüksekliklerin arttığı engebeli bir bölgedir. Doğu Anadolu'nun kapsadığı alan, Güneyde, Güneydoğu Torosları kavsinin dış etekleri, Batıda Kızılırmak ile Fırat arasındaki su bölümü çizgisi, Kuzeyde Karadeniz dağlarının güney eteklerini takip ederek Bayburt ovasını içine alarak güneye dönen bir çizgiden oluşmaktadır. Bölgenin en büyük kapalı havzasını teşkil eden Van Gölü, ülkemizin en büyük gölüdür. Basra körfezine dökülen Dicle ve Fırat nehirlerinin kolları ise bölgeye can vermiş olmakla birlikte, Mezopotamya ile bağ kurulmasına olanak sağlamıştır.⁵

Urartu Krallığı'nın kapladığı alan ana hatlarıyla Ermenistan ile komşu olup, Türkiye'nin doğusunda, Van Gölü ve çevresinde vücuda gelmişlerdir. Kuzeydeki Eski Sovyet Ermenistan'ı ile Azerbaycan'ın bazı kesimlerine (Kuzeybatı İran) ve Kuzeydoğu Irak'ın küçük bir bölümünü de içine alır.⁶ Küçük Asya'nın doğu ucunda ve Van gölü çevresinde yaşayan Urartular, çok zor ve değişken bir coğrafyaya sahip olup, doğusunda Zağros dağları, batısında ise Toroslar vardı. Yüksek bir medeniyet meydana getirebilmeleri için son derece zengin yer altı kaynaklarına sahiptiler. Bu doğal koşullar, özellikle tarım ve hayvancılığın gelişmesinde çok önemli bir role sahipti.

³ E. Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, Ekin Yayınevi, Bursa, 2010, s. 173-174; E. Memiş-C. Bülbül, a.g.e., s. 137, C. Bülbül, "Aramiler", Tarih Okulu Dergisi, Sayı: XIX, Eylül-2014, s. 407

⁴ P. Pınarcık, "Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler", Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt:27 (2), Aralık-2012, s. 460

⁵ A. Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s. 1-4

⁶ A. Kuhrt, Eskiçağda Yakındoğu Cilt II, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2009, s. 224

Tarım Urartuların uygulamış oldukları sulama sistemleri sayesinde oldukları ileri bir düzeye ulaşmıştı. Dağlar zengin demir ve bakır yataklarına sahip olduğu için zanaatta başta bronz ve demir alet üretimi olmak üzere yüksek bir kültür seviyesine ulaşmışlardı.⁷

Van gölü çevresi ve Doğu Anadolu'nun, Urartuların kuruluşundan önceki dönemlerine ait bilgilerimiz son derece azdır. MÖ. 2. binyıl'ın ortalarına kadar bu dağlık bölgenin Hurriler'in egemenlik sahasında olduğu bilinmektedir. Devletin batı ve kuzeyinde ise İşuva, Hayaşa ve Azzi memleketleri bulunmaktadır.⁸

Belgelerden öğrenildiğine göre, Asur krallarından I. Salmanassar döneminden itibaren Van gölü çevresindeki dağlık dar alana Uruadri adı verilmiştir. Urartular'ın ilk başkenti olarak da, Van gölü kuzeyindeki Arzaşkun şehri bilinmektedir.⁹

Van Krallığı, Asurlular ve Babililer tarafından "Urartu" olarak tanınırken, İbrance'de "Ararat" şeklinde geçiyordu. Eski bir Babil seyyah haritası, Ura-Urtu şehrini Asur'un kuzeyine yerleştirirken, buna karşılık bir lügat tableti, Urtu'nun Tilla "Dağlık Arazisi"ne tekabül ettiğini bildirir. Dolayısıyla memleket, Topzava'daki Rusa kitabesinin Asurca versiyonunda, "Urtu" olarak isimlendirilmiştir.¹⁰

Van kenti, takriben M.Ö. 840'da muhtemelen I. Sarduri tarafından kurulmuştur. I. Sarduri kendisini, Nairi memleketi hükümdarı ve Şar-kişşati,¹¹ "Evrenin Kralı" yani "Büyük Kral" unvanlarıyla anlatmaktadır.¹² Herhalde kent, onun egemenliği altında idi ki, krallığın başkenti olmuştu. O, halefleri tarafından daha sonraları tahkim edilen iç kalenin de yapımcısı idi. Hakikaten, torunu Menua, iç kaleye bir bahçe şehir ilave etmişti. Dolayısıyla, kentin konumu, gayet iyi seçilmişti. Çünkü Asur hücumlarının gelmesinden endişe

⁷ V. Diakov-S. Kovalev, İlkçağ Tarihi, Cilt 1, Çev: Özdemir İnce, Yordam Kitap, İstanbul 2008, s. 205

⁸ M. Ş. Günaltay, a.g.e., s. 317

⁹ A. Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 77, Bornova 1994, s. 1-33

¹⁰ E. Memiş, a.g.e., s. 186.

¹¹ "Bu unvan, I. Sarduri'den itibaren, Urartu krallarının –Asur ile komşu oldukları–Kuzey Mezopotamya ve egemenlik sınırları dışındaki diğer ülkeler üzerinde hak iddiasında bulunmaya başladıklarını, ezeli düşmanları Asur'a karşı rakip olduklarını, çağının süper politik gücü sayılan Asur krallarıyla kendilerini aynı düzeyde gördüklerini veya göstermek istediklerini vurgulamaktadır." Bu konuda ayrıntılı bil için bkz: M. Taner Tarhan, Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri, IX. T.T. Kongresi I. Cilt, Ankara 1986 s. 287

¹² M. Ş. Günaltay, a.g.e., s. 318

edilen güney taraf hemen tamamıyla kayalık olup, zapt edilmesi son derece güçtü. Kuzey tarafında ise göl vardı ki burada bir donanma bulunabileceği gibi, gerekli erzak da temin edilebilirdi. Şehir, Biaina veya Biana eyaleti içerisinde yer alıyordu. Bununla beraber, onun ismi Tuşpa idi.¹³

Urartu'nun coğrafyası ve tarihi coğrafyası ile ilgili vermiş olduğumuz bu bilgilerden sonra şimdi ana hatları ile Urartular'ın siyasi tarihini ele alabiliriz.

2. Urartu Tarihine Genel Bir Bakış

Yazılı kaynaklardan öğrenildiğine göre, Urartular, MÖ. 13. yüzyılın başları ile MÖ. 6. yüzyıl başları arasındaki dönemde, daha önce belirtmiş olduğumuz coğrafi bölgede yaşamışlardır.¹⁴

Urartu tarihini iki ana döneme ayırabiliriz. Gerçekte bu ayırım yapay olmayıp, her iki ana dönemin siyasi ve kültürel bakımdan yönetim şekillerinin yapısal karakterlerine göre belirlenmektedir.

MÖ. 13. yüzyılın ilk çeyreği ile MÖ. 9. yüzyılın ilk yarısı arasındaki dönem, “Uruatri/Urartu ve Nairi Konfederasyonları”nın egemen oldukları dönemdir. Bu dönem “Urartu'nun Arkaik Çağı” olarak tanımlanmaktadır.¹⁵ Van Gölü Havzası veya daha genel bir ifade ile Kuzeydoğu Anadolu İçin Erken Demir Çağı terimi Urartu Krallığı öncesini tanımlamada kullanılmaktadır. Bu sürecin başlangıcı daha belirsiz olmakla birlikte, sonunun Urartu Krallığı'nın kuruluş evresi yani MÖ. 9. Yüzyıl ortaları olduğu genel olarak kabul edilir.¹⁶

MÖ. 9. yüzyılın ortaları ile MÖ. 6. yüzyılın başları arasındaki dönem Eski Anadolu ve Ön Asya'nın siyasi ve kültür tarihi literatüründe “Urartu Devleti” olarak tanımlanan “Krallık” devridir.¹⁷

Feodal beyliklerin oluşturduğu bir federatif devlet olan Hurri-Mitanni siyasi oluşumunun merkezî otoritesinin zayıflamasından sonra, bir takım beyliklere bölünmüş olduğu bilinmektedir. Orta Asur Devleti'nin yükselişi ile bu durumdan faydalanan Asur Kralları Hurri prensliklerini kendi

¹³ E. Memiş, a.g.e., s. 186; A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 37

¹⁴ E. Memiş, a.g.e., s. 190

¹⁵ M. Taner Tarhan, “Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan “Lutipri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler”, Anadolu Araştırmaları 8, 1980, s. 70

¹⁶ K. Köroğlu-E. Konyar, “Van Gölü Havzasında Erken Demir Çağı Problemi”, Arkeoloji ve Sanat, 119, 2005, s. 25

¹⁷ M. Taner Tarhan, a.g.m., 1986, s. 285

hakimiyetlerine geçirmeye çalışırken, bu küçük devletler de varlıklarını korumak amacıyla aralarında birleşerek, bu büyük ve güçlü düşmana karşı ortak bir savunmada bulunmak zorunda kalmışlardır. Böylece Asur belgelerinin bildirdiği üzere, MÖ. 13. yüzyılda Van Gölü çevresinden Batı İran'a kadar olan bölgelerde bulunan Nairi ve Uruatri ülkeleri ile Asur arasında mücadeleler başlamıştır.¹⁸

Urartu ismine ilk rastladığımız yer Assur yıllıklarıdır. (Uratri/Uruatri şeklinde) Burası Orta Assur Döneminde MÖ. 13. Yüzyıldan başlayarak dağlık kuzeye yapılan Assur seferlerinin öncelikli hedefiydi. Urartu Krallığı'nın siyasi gelişimi de Assur kayıtları sayesinde takip edilebilmektedir. Başkent Assur'da bulunan tarihsel içerikli çivi yazılı metinler, Nairi ve Uruatri denen kabileler konfederasyonlarına karşı girişilen seferleri anlatmaktaydı.¹⁹ Urartu adına kutsal kitap Tevrat'ta ise, değişik bir isimle Ararat olarak rastlanılmaktadır.²⁰

MÖ. 9. yüzyıldan itibaren Yakındoğu tarihinde önemli bir rol üstlenecek olan Urartu Krallığı ile ilgili ilk bilgilerimiz MÖ. 13. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır. MÖ. 1274-1244 yılları arasında Asur Krallığı'nın başında olan I. Salmanassar, Asur tapınağının yeniden yapımını belgeleyen bir yazıtında, Urartu Krallığı'nın tarihi ile ilgili şu bilgileri verir: "*Rahipliğimin başlangıcında Uruadri ülkesi ayaklandı... Ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım.*" Bu belgelerde geçen Uruadri terimi Yakındoğu tarihinde Urartu adından ilk defa bahsedilmiştir. Asur kralı I. Salmanassar'ın kullandığı "*Benden yabancılaştı, düşmanlık yarattı*" sözleri, Uruadri ülkesinin Asur kralları tarafından daha önce de bilindiğini ve bu ülkede yaşayan halklar ile bu seferden önceye tarihlenen dostça ya da düşmanca ilişkilerin olduğunu göstermektedir.²¹ Ayrıca Asur Kralı I. Salmanassar (1274-1244)²², krallığının ilk yıllarında Urartu üzerine bir sefer yaptığını, 8 memleketi zapt ederek,²³ 51 şehri tahrip ettiğini kitabesinde

---

¹⁸ A. Erzen, a.g.e., s. 24

¹⁹ M., Salvini, "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış", Urartu-Biainili Doğuda Değişim, Editör: Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar, YKY Yayınları, İstanbul 2011, s. 72

²⁰ R. Yıldırım, Eskiçağda Anadolu, İzmir 1996, s. 102

²¹ A., Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 1

²² I. Salmanassar'ın icraatları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: D.D.Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, Vol I, Chicago 1926, s. 38-48

²³ Bu memleketler: Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun'dur. Bu isimler için bkz. D.D.Luckenbill, a.g.e., s.39

bildirmektedir.²⁴ Sefer, yazıtında şu şekilde ifade edilmektedir: *"Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Nilipahri, Zingun adlı sekiz ülkeyi ve (bu kentlere) ait askerî güçlerini ele geçirdim. 51 kenti zapt ettim, yaktım, mallarına haraç olarak el koydum. Tüm Uruadri ülkesini üç günde Tanrım Assur'un ayaklarına dize getirdim."*²⁵

Van Gölü Havzasında yaşayan topluluklarla ilgili bilgi veren Asur yazılı kaynakları I. Salmanassar döneminden sonra otuz yıl boyunca kesintiye uğramaktadır. Söz konusu otuz yıl boyunca Uruadri topraklarında ne gibi olayların meydana geldiği konusunda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Asur kralı I. Tukulti-Ninurta'nın saltanatının birinci yılında Van Gölü havzasıyla bağlantılı olan yeni bir coğrafi terim ortaya çıkmıştır. "Nairi ülkesi" olarak bilinen bu ülkede yaşayan halk, Asurlular tarafından bu coğrafi isme bağlı olarak, aynen "Uruadri ülkesi" ve Uruadri ülkesi halkı" tanımlarında olduğu gibi, "Nairi ülkesi halkı" olarak adlandırılır.²⁶ I. Salmanassar'ın oğlu I. Tukulti-Ninurta (MÖ. 1244-1208)'ya ait kaynaklarda²⁷, Asur kralı tarafından ilk kez kullanılan Nairi adı, MÖ. 9. yüzyıla girerken tüm Uruadri ülkesini içeren terim haline alacaktır. Urartu kralları tarafından, çift dilli yazıtlar dışında, hiçbir zaman kullanılmayan Nairi ülkesi veya ülkeleri tanımı, MÖ. 13. yüzyılın ortalarından itibaren Van Gölü'nün güney ve güneybatı yöreleri için kullanılmış coğrafi bir terimdir. Bir başka Asur yazılı kaynağında Nairi adı, yine karşımıza çıkar. Ancak bu kez Nairi ülkesini oluşturan kralların sayısı 40 olarak verilir.: *"Tanrı Assur beni Nairi ülkesine ve Yukarı Deniz'in kıyısında yer alan ülkelere gönderdiği zaman, Nairi ülkesini ve Yukarı Deniz'in kıyısındaki ülkeleri ele geçirdim, 40 kralı ayaklarıma kapandırarak onların efendisi oldum."*²⁸

Her ne kadar Nairi Ülkelerinin 40 kralı küçük prensler manasına gelse de, Uruatri yanında Nairi'nin ikinci bir bağımsız kabileler topluluğu meydana getirmiş olduğu ve Asur'a karşı bağımsızlıklarını savunmak için aralarında birleştikleri anlaşılmaktadır. Yukarı Fırat havzasından Rızaiye Gölü arasındaki saha ile Van Gölü çevresinde yaşamış olan Uruatri ve Nairi Kabileleri birliği,

²⁴ Bu sefer hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: M. Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Çev: Belgin Aksoy, İstanbul 2006, s. 29

²⁵ A., Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 5; V. Ünsal, Urartu Krallığı'nın Kuzeybatı Seferleri, Uluslar arası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Cilt: 5 (5), 2008, s. 11

²⁶ A., Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 6

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: D.D.Luckenbill, a.g.e., s.49-68

²⁸ A., Çilingiroğlu, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, İzmir 1997, s. 18

Hurri veya Proto-Urartu kabile başkanlarının idaresi altında idiler. Hurriler'le Urartular'ın aynı kökenden gelmiş olmalarının bu noktada rolü inkar edilmemektedir.²⁹ Erken Urartu tarihini anlamada başlangıçta görüldüğünden daha az yardımcı olan bir faktör de Urartu dilinin Hurrice ile olan dil akrabalığıdır. Urartu dilinin Hurrice'nin kronolojik gelişimini temsil ettiği düşünülmektedir. Her iki dilin yoğun yayılma sahaları olan Doğu Anadolu dağlık bölgesiyle Kuzey Mezopotamya'nın, tarih öncesi devirlerdeki maddi kültür kalıntıları bakımından benzerlik göstermesi, tarihi devirlerde de Hurri ve Urartu dili gibi iki akraba dilin aynı sahada bulunması da göz önüne alınarak, bu bölgenin nüfus yoğunluğunun Hur-Uratu kökenli olduğuna delil sayılmaktadır.³⁰ Ancak bunun yanında, yakın zamanlarda, Urartular ile Hurriler'in daha 3. Binyıl'da Ön-Urartu-Hurriler'den ayrıldıkları ve ondan sonra birbirlerinden tümüyle bağımsız olarak geliştikleri yönünde bir fikir de öne sürülmüştür. Genel olarak, yalnızca Kafkas ve Hint-Avrupa dillerinin Zağros ile İç Anadolu arasındaki bölgede ortak bir yaşam sürdürdükleri belirtilmektedir.³¹

Hurriler ile Urartular arasındaki ilişkileri sadece dil alanında sınırlandıramayız. Bunun yanında Urartu ve Hurri tanrı ve tanrıçalarının aynı kökenden gelmeleri de çok ilgi çekicidir. Bu durum her iki kavim arasındaki akrabalık bağının ve kültür birliğinin en açık göstergelerinden biridir.³²

I. Tukulti-Ninurta'dan sonra, Asur kaynakları, Uruatri ve Nairi hakkında bilgi vermezler. Bunun sebebi her halde Ege göçlerinin meydana getirmiş olduğu kaos ortamıdır.

I. Tiglat-Pileser'in (MÖ. 1114-1074)³³ iktidara gelmesiyle birlikte, Asur kaynakları yeniden Uruatri-Nairi konfederasyonu hakkında bilgi vermeye başlar. Ancak, MÖ. 11. yüzyılda meydana gelen Arami Göçleri nedeniyle yine Urartular hakkındaki bilgiler kesintiye uğramaktadır.³⁴

Uruadri adının Yakındoğu tarih sahnesine çıktığı, MÖ. 1274 tarihinden MÖ. 858 yılına kadar olan yaklaşık 400 yıllık dönem, Urartu Krallığı'nın "kuruluş yılları" olarak bilinmektedir. MÖ. 858 tarihi Asur yazılı kaynaklarında, Urartu krallığının bilinen ilk kralı olan Arame'nin adından ilk

---

²⁹ A. Erzen, a.g.e., s. 25

³⁰ A., Erzen, a.g.e., s. 25

³¹ A., Kuhrt, a.g.e., s. 228

³² Afif Erzen, a.g.e., s. 26

³³ I. Tiglat Pileser'in icraatları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: D.D.Luckenbill, a.g.e., s. 72-103

³⁴ E. Memiş, a.g.e., s. 192

kez söz edildiği yıldır. MÖ. 13. yüzyıl ile MÖ. 9. yüzyıllar arasındaki bu evre bazı araştırmacılar tarafından "Urartu'nun Proto tarihi" olarak adlandırılır.³⁵ Merkezileşme, Lutipri zamanında başlamış, Aramu=Arame bunu gerçekleştirmiştir. Bu dönemde Urartu sözcüğünün ortak etnik bir kökene sahip olduğu bilinmektedir.³⁶ Asur kralı III. Salmanassar'ın üçüncü saltanat yılında (MÖ. 856) Urartu kralı Arame ile birlikte bu krallığın bilinen ilk başkenti olan Arzaşkun adı da, ortaya çıkmaktadır:³⁷ "... *Saltanatımın 3. yılında Adini'nin oğlu Ahuni benim dehşet saçan silahlarımdan korktu ve krali sehrini terk etti; Fırat'ı geçti... Dönüşümde Alzi ülkesinin geçitlerine girdim; Alzi'den Suhme ülkesine (yürüdüm); Suhme'den ayrıldım. Daiaeni ülkesine doğru indim. Daiaeni'nin kentini bütünüyle ele geçirdim. Kentlerini tahrip ettim, virane haline getirdim, ateşle yaktım... Daiaeni'den ayrıldım. Urartu'lu Arame'nin kralı kenti Arzaşkun'un yanına vardım. Urartu'lu Arame benim gücümünden, korku saçan silahlarımdan ve acımasız savaş yöntemlerinden korkarak kentini terketti. Adduri Dağı 'na kaçtı. O'nun peşinden dağa turmandım, dağın orta yerinde (Onunla) amansız bir savaşa giriştim. 3400 savaşçısını kılıçtan geçirdim... Arame hayatını kurtarmak için yalçın dağlara turmandı... Komşu kentlerle birlikte Arzaşkun kentini tahrip ettim, viraneye çevirdim, ateşle yaktım...*"³⁸ Sargon'un 8. seferinde Arzaşkun'un konumu hakkında önemli bir bilgi ediniyoruz. Levine'nin yeniden kurgulamasından yola çıkıldığında, güneyden kuzeye Urmiye Gölü kıyısına uzanan yol, Arzaşkun'un Urmiye Gölü'nün güney ve güneybatısında konumlandığı görülecektir.³⁹ Ayrıca yazıttan anlaşıldığına göre, III. Salmanassar'ın saltanatı ile birlikte, MÖ. 9 yüzyılın ortasından itibaren Uruadri, Nairi ve gölün etrafındaki diğer ülkelerinin bir kralı ve bir başkenti vardır. Artık Van Gölü çevresindeki beyliklerin bir yönetici etrafında toplandığı ve kendilerine idari bir başkent seçtikleri anlaşılmaktadır. Uruadri, Nairi ve yöredeki diğer beylikler birleşerek bir krallık durumuna gelmişlerdir. Bu tarihten sonra Asur karşısında dağınık ve tek bir liderden yoksun halkları değil, büyük olasılıkla kendisinden kopya edilerek şekillendirilmiş, bir siyasi örgüt, bir askeri güç

³⁵ A., Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 23

³⁶ R. Yıldırım, a.g.e., s. 107

³⁷ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 33,34

³⁸ P., Pınarcık, "Urartular'ın Başkentleri", Tarih Araştırmaları Dergisi, cilt 33, sayı 56, 2014, s. 39-40

³⁹ M. Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Çev: Belgin Aksoy, İstanbul 2006, s. 41

kısaca bir krallık bulacaktır. Böylece 1274 yılından beri sürmekte olan "*Urartu Beylikler Dönemi*" de sona ermiş ve "*Urartu Krallık Dönemi*" başlamıştır.⁴⁰

Tevrat'ta, Nuh'un Tufan hikayesinde, Ararat⁴¹ olarak geçen isim, Qumran metinlerinde ise Urarat biçiminde olup, Asur dilinde Urartu demektir. Urartular ise kendilerine Bianili demişlerdi. Urartuca Biane veya Viane'den bugünkü Van isminin çıkmış olduğu anlaşılmaktadır.⁴²

Kral Arame'nin köken itibariyle de Urartu değil Arami olduğu tahmin edilmektedir. Gerçekten de Aramu adı, "Arame" olarak yazılır ve "Aramiler"⁴³ kalıbına tamamen uymaktadır.⁴⁴

Arame hakkında fazla bir bilgi olmadığı için, kurucu kral olarak kabul edilen Urartular'ın en eski kralı Lutibri'nin oğlu I. Sarduri'dir. I. Sarduri, aşağı yukarı MÖ. 9. yüzyılın ilk yarısında Asur kralı Assur-nasir-pal (MÖ.884-859)'in çağdaşı olarak yaşamıştır.⁴⁵ I. Sarduri'nin kendisini, selefi Aramu'ya değil de, hakkında pek bilgi sahibi olmadığımız Lutibri'ye bağlaması, kendisinin sadece farklı bir hanedandan değil aynı zamanda da farklı bir kabileden; yani asıl Urartular'dan olduğunu düşündürür. Her iki durumda da I. Sarduri, ülkeyi 7. yüzyılın ortalarındaki çöküşe kadar götüren Urartu hanedanının ilk üyesidir.⁴⁶

III. Salmanassar'ın yirmi yedinci yılı (MÖ. 832) kayıtlarında "Urartu'lu Seduri" adının ortaya çıkışı ve Van yöresinde yaşayan günümüz halkı tarafından "Madırburç" ya da "Madrıburç" olarak adlandırılan Sardurburcu'nun üzerindeki yazıt, Urartuları tarih öncesinin karanlığından kurtarmaktadır. Bir Urartu kralına ait olduğu bilinen ilk yazıt olan Sardurburcu yazıtı, Asur dilinde kaleme alınmış olmasına karşın Urartu için yeni bir dönemin başladığını göstermektedir: "*Lutipri oğlu Sarduri'nin yazıtı; büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi ülkesinin kralı, eşi olmayan kral, halkın çobanı, savaştan korkmayan kral. Ben Lutipri'nin oğlu Sarduri, krallar*

---

⁴⁰ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 23

⁴¹ Kitabı Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit), Tekvin 8:4, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1989, s.7

⁴² A. Erzen, a.g.e.,s. 27

⁴³ Aramiler hakkında detaylı bilgi için bkz: C. Bülbül, a.g.m., ss. 405-421

⁴⁴ M. Salvini, a.g.e., 2006, s. 36

⁴⁵ E. Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, Net Turistik Yayınlar, İstanbul 2007, s. 175.

⁴⁶ M. Salvini, a.g.e., 2006, s. 44

*kralı, bütün krallardan haraç alan kral, Lutipri oğlu Sarduri böyle konuşur: Bu taşları Alniunu kentinden getirdim ve bu duvarı inşa ettim."*⁴⁷

Kendisini, selefi Aramu'ya değil de, hakkında bir bilgi olmayan Lutipri'ye bağlaması, kendisinin sadece farklı bir hanedandan değil, aynı zamanda farklı bir kabileden yani asıl Urartulardan olduğunu hissettirir. Her türlü durumda I. Sarduri,, ülkeyi 7. yüzyılın 2. yarısındaki çöküşe kadar yöneten Urartu hanedanının ilk üyesidir.⁴⁸

Asur yazılı belgelerinde ise Sarduri adından ilk söz ediliş ile ilgili bilgiler aynen şöyledir: *"Saltanatımın 27. yılında savaş arabalarımı ve askerlerimi topladım; büyük ordumun komutanı (Turtan) Daian-Assur'u ordularımın başında Urartu'ya karşı sefere gönderdim. Bit-Zamani'ye doğru ilerledi, Ammaş geçitlerini aşarak Arsanıa (Murat Su) nehrini geçti. Urartulu Seduri ordumun ilerleyişini duydu ve çok sayıdaki askerlerinin gücüne inandı. Savaş vermek üzere bana karşı ilerledi. Onunla savaştım ve onu mağlup etmeği başardım. Geniş ovayı savaşçıların cesetleri ile doldurdum."*⁴⁹

I. Sarduri, gerçek manada Urartu Devleti'ni kurduğu gibi, başkent Tuşpa'nın⁵⁰, yani bugünkü Van Kalesi'nin de kurucusu olmuştur.⁵¹ I. Sarduri krallığının sonuna doğru Asur'un siyasal düzenindeki geçici gerilemesinden yararlanıp ülkesinin sınırlarını genişletti.

I. Sarduri'den sonra Urartular'ın başına Sarduri'nin oğlu İşpuiniş (MÖ. 824-815) geçmiştir. İşpuiniş'in saltanatının ne zaman başladığı kesin değildir. Ziviztan (=Elmalı) ve Patnos yakınlarında bulunan çivi yazılı kitabelerden anlaşıldığı kadarıyla, yeni kral, I. Sarduri'nin oğludur. Asur kralı V. Şamsi-Adad'a ait bir yazıttaki Uşpina adının İşpuiniş ile aynı olduğu kabul edildiğinde, yeni Urartu kralının MÖ. 822 yılında Urartu tahtında oturduğu benimsenmektedir.

İşpuiniş'e ait yazıtların bir bölümü yapım kitabeleridir. Bu yazıtlar Patnos, Zivistan ve Aşağı Anzaf gibi yerlerde inşa edilen kalelerden söz etmektedir. Kral İşpuiniş'e ait en önemli yazıtlardan birisi de Musasir kentinin Urartu egemenliğine geçişini belgeleyen Kelişim yazıtıdır.⁵² Urartu dilinin

⁴⁷ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 37,38

⁴⁸ M. Salvini, a.g.e., 2006, s. 36

⁴⁹ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 23

⁵⁰ Tuşpa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: P. Pınarcık, "Urartular'ın Başkentleri", Tarih Araştırmaları Dergisi, cilt 33, sayı 56, 2014, s. 43-47

⁵¹ A. Erzen, a.g.e., s. 27

⁵² A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 41-43

çözülmesine küçümsenmeyecek oranda katkıda bulunan çift dilli yazıttaki bir ifade şu şekildedir: "*Sarduri'in oğlu, büyük kral, güçlü kral, bütünlüğün kralı, Nairi kralı, Tuşpa kentinin efendisi, İşpuini ve İşpuini'nin oğlu Minua, Haldi'nin önüne Musasir'e geldiklerinde, ana caddede (?) Haldi için bir kült kaidesi diktiler. Sarduri'nin oğlu İşpuini kült kaidesinin önüne yazıt bıraktı. Güzel silahlar getirdi... bakır alemler... bir bakır vazo... Haldi kapılarının önüne bir turu dikti, Haldi'ye hayatını verdi, 1112 sığır, 9120 keçi ve koyunu kurban etti...*"

Metin, İşpuini ve halefi Menua'nın Musasir'deki Haldi tapınım merkezine yaptıkları bir dini ziyaretten söz etmektedir⁵³ ve kral İşpuiniş, Yakınoğ'u'nun en azından MÖ. 9. yüzyıldan bu yana önemli bir kutsal kenti olduğu bilinen Musasir kentini ele geçirmiştir.⁵⁴

Kelişin yazıtında ulusal ögelere de yer verilmiştir. Ülkenin yerli dildeki adı Bianili, başkentini adı Tuşpa ve her şeyden önce ulusal Tanrı Haldi'nin adı da geçmektedir. Daha önce Sarduri dönemi hakkında bilgi veren yazıtlarda ne Tuşpa ne de Haldi'den söz edilmediği belirtilmektedir.⁵⁵

İşpuiniş'in önemli bir başka yazıtı, Urartu dini ile ilgili "Meherkapı" yazıtıdır. Zimzim dağı'nın Van ovasına uzanan burnu üzerindeki bir kaya nişi içine yazılan yazıtta Urartu tanrıları aleminin tüm tanrı ve tanrıcaları ve bunlara sunulan günlük kurban listeleri yer almaktadır.⁵⁶ Tanrıları ve tanrısal sözler ile Haldi'nin tanrılaştırılmış niteliklerinden oluşan yaklaşık 80 ismin başında en yüksek tanrı üçlüsü gelir. Haldi'nin yanı sıra Fırtına tanrısı Teişeba ve Güneş tanrısı Şiuni görülür.⁵⁷

İşpuini'nin en önemli icraatı bu nedenle, Haldi devlet kültürünü Urartu'ya getirmesi olmuştur. Her durumda bu tanrıya tapınım, İşpuini'nin siyasetinde merkezi bir rol oynamıştır. Bu tür dini ve siyasi bir reform, yeni bir hanedanın egemenliği altında birleşmiş olan dağ kabilelerini ideolojik bakımdan kaynaştırmak anlamına da gelmektedir.⁵⁸

Kral İşpuiniş oğlu Menua ile birlikte, Asur kralı III. Salmanassar ve onun halefleri zamanındaki Asur devletinin zayıf durumundan faydalanarak,

---

⁵³ M. Salvini, a.g.e., 2006, s. 52-53

⁵⁴ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 41-43

⁵⁵ M. Salvini, a.g.e., 2006, s. 48

⁵⁶ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 41-43

⁵⁷ M. Salvini, a.g.e., 2006, s. 54

⁵⁸ M. Salvini, a.g.e., 2006, s. 49

kendi devletlerinin gücünü artırmışlar ve gerçek manada genişleme siyasetine başlamışlardır.⁵⁹

Urartu Devleti'nin sınırları, doğuda Hazar Denizi yakınlarından batıda Fırat nehrine kadar, kuzeyde Sevan Gölü'nden güneyde de Doğu Toroslar'a kadar bir bölgeye yayılmaktaydı. Önceleri Van Gölü çevresindeki küçük bir bölgeye hükmeden Urartu Krallığı'nın genişleme politikası esas olarak Menua'nın tahta çıkışıyla başlamıştı.⁶⁰

Yazılı belgelerden öğrenildiğine göre, Urartu Devleti kuruluş döneminden itibaren kuzeye ilgi duymuştur. Patnos ve Aznavurtepe'de bulunan yazıtlar, tapınak ve diğer kalıntılar, bu bölgenin İşpuni döneminde Urartu ülkesinin bir parçası haline getirildiğini göstermektedir.⁶¹

110'dan fazla yazıtlı bilinen Kral Menua zamanında Urartu, kudretli, iyi teşkilatlanmış, geniş ve gelişmiş bir devlet haline geldi.⁶² Menua'nın tahta geçtiği MÖ. 9 yüzyılın son yıllarında Urartu Krallığı, MÖ. 9. yüzyılın ortasına oranla çok daha güçlü ve organize olmuş durumdadır. Menua'nın saltanatının erken yıllarında askeri faaliyetlerin yanında bayındırlık faaliyetlerine daha fazla ağırlık verilmesinin başlıca nedeni bu olabilir.⁶³ Ayrıca bugün “Şamran Suyu” olarak bilinen ve Van'ın içme suyunu taşıyan su kanalı da Menua tarafından inşa ettirilmiştir. 51 kilometre uzunluğundaki bu kanal, Urartu su mühendisliğinin gerçek bir şaheseridir.⁶⁴ Bu kanal ve su kemeri, bugün de efsanevi bir isimle, “Semiramis Arki” adıyla bilinmektedir.⁶⁵ Urartu'nun Van Gölü'nün kuzey ve kuzeydoğusundaki ülkeler üzerine İşpuni döneminde başlatılan askeri seferler Menua döneminde büyük yoğunluk kazanmıştır. Başkent Tuşpa'dan kuzeye ve kuzeydoğuya giden yollar üzerinde inşa edilen kaleler, kuzeye yapılan seferlerin önceden planlandığını göstermektedir. Bu bölgelere yapılacak seferlerde Urartu ordusunun ihtiyacı olan lojistik destek, güzergah üzerine yapılan kalelerden sağlanmıştır.⁶⁶ En çok yazıt bırakan kral

---

⁵⁹ A. Erzen, a.g.e., s. 29

⁶⁰ V. Sevin “Urartular'a Ait Dünyanın En Eski Karayolu”, Anadolu Araştırmaları, Sayı 11 1989, s. 49

⁶¹ K. Köroğlu, “Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, Belleten LXIV/241, s. 718

⁶² A. Erzen, a.g.e., s. 29

⁶³ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 55

⁶⁴ E. Memiş, a.g.e., s. 197

⁶⁵ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 65

⁶⁶ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 59

olarak bilinen Menua yaptırmış olduğu kale, yol ve sulama kanallarıyla kendinden sonra gelen Urartu krallarına örnek olmuştur.⁶⁷

Ne eş zamanlı ne de daha geç Asur kaynakları Menua hakkında bilgi vermezler. Bu yüzden icraatları üzerine bilgiyi sadece yerli kaynaklardan öğreniriz. Şu ana kadar bilinen Urartu yazıtlarının önemli bir bölümü onun iktidarı döneminden kalmadır. Bunların buluntu yerleri sadece Van Gölü çevresi olmayıp, sıkça daha uzak bölgelerde olanları da vardır. Bu da Urartu'nun bu dönemdeki egemenlik bölgesi hakkında da bir fikir vermektedir.⁶⁸

Urartu Krallığı'nın Van Gölü'nün batısındaki ülkeler ile siyasi ilişkileri kral Menua ile gündeme gelir. Urartu'nun batı yayılımı ile ilgili bilgi veren Van ve özellikle Palu yazıtlarından elde edilen bilgiler Menua'nın önemli amacının Meliteialhe (Malatya) Krallığı'nın egemenlik altına alınması olduğunu göstermektedir.⁶⁹ Alzi (Elazığ) ve çevresi de 8. Yüzyıl başlarında kral Menua döneminden itibaren Urartu Devleti'nin hakimiyetine girdiği görülmektedir.⁷⁰ Menua zamanında Urartu Devleti, her yöne doğru bir yayılma gösterir. Batıda Fırat nehrine ulaşılır, kuzeyde son nokta olan Aras ovası sınırlara dahil edilir ve bunun güneyinde koloniler kurulur. Urartular güneydoğuda, Zağros'un diğer yanında Manna topraklarını tehdit eder hale gelirken, güneyde Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assur bölgesiyle yüz yüze gelirler.⁷¹

Menua'dan sonra, Urartu tahtına oğlu I. Arğişti (MÖ. 790-765) geçmiştir. Onun zamanında devletin gücü daha da artmıştı. Batıda Malatya ve öteki Hatti ülkeleri ile savaşmak zorunda kalmıştır. Ayrıca sürekli olarak Mannalar'a karşı seferler yapmışsa da çok başarılı olamamıştır. Ancak, I. Arğişti, Barsuai yani Parşua ülkesine kadar ilerlemiştir ki, burası Güneybatı İran'a göç eden Persler'in bir durak yeri idi.⁷² Menua zamanından beri sorun olan kuzey ülkeleri, bu durumunu I. Arğişti zamanında da devam ettirmiştir. Bu seferler sonucunda Hati ve Supa'dan 6600 "savaş adamı" İrpuni'ye

---

⁶⁷ R. Yıldırım, a.g.e., s. 110

⁶⁸ M. Salvini, a.g.e., 2006, s. 58

⁶⁹ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 63

⁷⁰ K. Köroğlu, "Assur-Urartu Yazılı Belgeleri ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Alzi/Enzi Ülkesi (Elazığ Bölgesi) Tarihi Coğrafyası", Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, Ankara 1995, s. 359-366

⁷¹ M. Salvini, a.g.e., 2006, s. 59

⁷² A. Erzen, a.g.e., s. 30,31

nakledilir. Metindeki söz konusu yer, Hitit ve Sophone ülkelerinin halklarının da Aras'ın kuzeyinde yeni kurulan kente sürüldüğü tahminine dayanak olur. Ancak daha ziyade batıdan kuzeye garnizon birliklerinin kaydırılması söz konusu olmalıdır.⁷³ Son derece zengin doğal kaynaklara sahip kuzey ülkelerinin doğrudan Urartu sınırları içine katılmamasının nedeni olasılıkla Urartu'nun kurmaya çalıştığı idari sistemle ilgilidir. Menua'nın batı ülkeleri kralları için uyguladığı bu yöntemle, sefer yapılan yöre krallarının anlaşmalar ile Urartu'ya bağlandıklarını görmekteyiz. Böylece ele geçirilen yörede çok sayıda Urartu askerini devamlı olarak bırakmak gerekmeyecek, ilerdeki ortak bir tehlikeye karşı askeri bir işbirliği bile yapılabilecektir. Bu siyasetin olumlu sonuçları 8. yüzyılda Kuzey Suriye'ye yapılan Asur saldırıları sırasında alınacaktır.⁷⁴

I. Arğişti zamanında, kuzey bölgelerine özel bir önem verildiği görülmektedir. Bu dönemde Urartu Krallığı Sevan Gölü ile Aras nehri arasındaki bölgede güçlü yönetim merkezleri kurmuş ve ordular ulaşabilecekleri en uzak noktalara seferler düzenleyerek, steller dikmişlerdir. Gerçekten de Kafkasya'nın eteğine doğru yapılan seferlerin işareti olarak dikilen yazıtlardan Kanlıca ve Hanak/Ortakent yazıtı gibi en kuzeydekiler, I. Arğişti dönemine aittir. Dönemin bütün seferleri Horhor yazıtları denilen I. Arğişti yıllığında özetlenmiştir.⁷⁵ Horhor kroniği adı da verilen bu anıtsal kaya yazıtında, Urartu krallığının sınırların genişlemesini sağlayan sayısız seferden, ülkeye katılan topraklardan ve inşa faaliyetlerinden söz edilmektedir.⁷⁶ I. Arğişti'nin kuzey seferinden elde ettiği ganimet ve vergilerin listesine bakıldığında uygulanan siyasetin nedeni daha iyi anlaşılacaktır. Söz konusu yöre, Anadolu'da zengin bakır, gümüş ve altın yataklarının bulunduğu yöredir.⁷⁷

I. Arğişti'ye oğlu II. Sarduri (MÖ. 754-745) halef olmuştur. Onun zamanında Urartu Devleti en geniş sınırlarına ulaşmış, Ön Asya dünyasının en güçlü krallığı haline gelmiştir. Van Kalesi'nin kuzey eteklerinde inşa edilmiş olan bir açık hava tapınağının nişleri içinde ve Van'ın çeşitli noktalarında bulunan çivi yazılı belgeler, Arğişti'den sonra başa geçen kralın faaliyetlerini anlatmaktadır. Arğişti oğlu II. Sarduri de bu yazıtlarda kendisini aynen

⁷³ M. Salvini, a.g.e., 2006, s. 70

⁷⁴ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 66

⁷⁵ K. Köroğlu, a.g. m., s. 722

⁷⁶ R. Yıldırım, a.g.e., s. 110

⁷⁷ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 66-67

babasının unvanları ile tanıtmaktadır. "*Hükmeden Tanrı Haldi için Arğışti oğlu Sarduri bu yazıtı dikti. Tanrı Haldi'nin gücü ile Arğışti oğlu Sarduri, güçlü kral, yüce kral, dünyanın kralı, Bianili ülkesinin kralı, krallar kralı, Tuşpa kentinin hakimi...*" Kral sarduri adına bir yenilik olarak "Dünyanın kralı" ünvanını eklemiştir.⁷⁸ İç isyanlarla uğraşan Asur'un zayıf durumundan faydalanan II. Sarduri, hiçbir engelle karşılaşmadan kuzeyde gücünü sağlamlaştırmış, Aras ötesindeki kabileleri, zorla vergiye bağladığı gibi, Kuzey Suriye'de de üstün bir güç haline gelmişti.⁷⁹ II. Sarduri'ye ait yazıtlardan öyle anlaşılmaktadır ki, doğu ve kuzey ülkelerinin emniyet içinde oluşu Urartu kralını batı ve kuzeybatıya askeri seferler yapmaya yönlendirmiştir.⁸⁰ İlk yılın en önemli seferlerinden birisi de batıya yöneliktir. Sarduri, babası Arğışti'nin yayılma siyasetini sürdürmektedir. Bugün Karakaya baraj gölünün suları altında kalmış olan İzoli yakınındaki Habibuşağı Kaya yazıtı bir koşut metin olarak Malatya önlerine kadar ulaşan bir ilerlemeden söz etmektedir. Bu yazıt aynı zamanda Fırat nehrinin adının geçtiği ilk ve şu an itibarıyla tek Urartuca belgedir.⁸¹ Bu fırsattan yararlanılarak yapılacak askeri seferler Urartu'nun "Batı" dünyasına açılmasına imkan tanıyacaktır. Yunanistan ve İtalya'da "doğu" mallarının önemli kârlar getiren pazarlar bulması Urartu yönetimini harekete geçirmiş olmalıdır.⁸² Bu ticarete özellikle, bronz eşyalar, hem ihraç, değişim eşyası ve gelir kaynağını meydana getirmiş, hem de bu memleketlerdeki kavimlere örnek teşkil etmiştir.⁸³ Ayrıca, Anadolu ile Kuzey Suriye arasındaki ticareti sağlayan ve Güneydoğu Anadolu toprakları üzerinden geçen ticaret yollarının ve bu yöredeki zengin maden yataklarının denetim altına alınması arzusu, Urartu'yu Batıya yönlendiren nedenler arasındadır.

Urartu kralı II. Sarduri'nin Van Gölü'nün batısında yer alan ülkelere karşı yaptığı askeri sefer ile ilgili bilgiler, Kömürhan ya da İzoli yazıtı olarak bilinen bir kaya yazıtından ve az da olsa Van'da Surp Pagos adlı bir kilisede bulunan yazıttan elde edilir. Fakat daha sonraki zamanlarda Asurlularla yapılan savaşların sonucunda alınan mağlubiyet, Urartu merkezi hükümetinin de zayıf düşmesine neden olmuştu.

---

⁷⁸ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 38

⁷⁹ E. Memiş, a.g.e., s. 197-198

⁸⁰ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 78

⁸¹ M. Salvini, a.g.e., 2006, s. 78

⁸² A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 78-79

⁸³ R. Yıldırım, a.g.e., 1996, s. 118

I. Rusa (MÖ. 734-714), Urartu Krallığının büyük iç karışıklıklar içinde bulunduğu bir dönemde tahta çıkmıştır. Urartu kralı II. Sarduri'nin oğlu I. Rusa'nın krallığının ilk yıllarına ait, hiçbir bilgiye sahip değiliz.⁸⁴ Bu nedenle Rusa'nın askeri ve idari faaliyetleri hakkında birkaç yazıta bağlı kalmak zorundayız. Bu dönemle ilgili bilgi veren üç önemli yazıttan ikisi kuzeyde, diğeri ise Uşnu ovasında ele geçmiştir. Dış politikada babası II. Sarduri'yi takip eden Rusa, Anadolu'daki Tabal kralı Ambaris ve Muşki kralı Mita ile ittifak yapmıştır.⁸⁵ M.Ö. 727 yılında Asur kralı III. Tiglatpileser ölmüş ve Urartu Krallığı, bundan yararlanarak bir dereceye kadar durumunu düzeltmiştir. Gökçe Göl'e bakan bir kaya üzerinde I. Rusa'dan kalan bir kitabe, onun, Erivan ile Tiflis arasındaki bölgede, "*ipani*" denilen 23 kralı nasıl tâbi yapmış olduğunu anlatmaktadır. I. Rusa ayrıca Güneydoğuda Mannalar'la mücadele etmiş ve onlardan Urmiye Gölü'nün bütün doğu sahilini alarak, bugünkü Tebriz'le birlikte İran Azerbaycanı'nın tamamını Urartu tâbiyetine geçirmiştir.⁸⁶ 70'li yıllarda bulunmuş olan I. Rusa'ya ait mimariyle ilgili bir taş yazıt, devletin doğudaki bu bölgesinde Urartu iktidarının varlığını belgelemektedir.⁸⁷

Elbette ki, Asur tehlikesinden kurtulmak uzun süreli olmayacaktı. Nitekim, M.Ö. 722 yılında Asur tahtına II. Sargon çıkmış ve Asur ordusu, bu güçlü liderin emri altında, yeniden karşı konulması imkânsız bir güç haline gelmişti. Gerçekten Asur kralı, III. Tiglatpileser'in politikasını takip ederek, önce Batıda fetihlere girişmiş ve Filistin'e kadar olan ülkeleri Asur hakimiyetine aldıktan sonra, M.Ö. 715 yılında I. Rusa'nın müttefiki olan Muşki kralı Mita üzerine yürümüş ve düşmanını Torosların ötesine sürmüştü.⁸⁸

Asur kralı Sargon'un Urartu kralı Rusa'ya ve bu kral ile işbirliği içinde olan birçok Batı İran liderine karşı MÖ. 714 yılında düzenlediği askeri eylem "Sargon'un sekizinci seferi"⁸⁹ olarak bilinir. Sargon'un Batı İran'daki Urartu egemenliğini ortadan kaldırmak amacıyla gerçekleştirdiği sekizinci seferin kayıtları sadece bir askeri eylemin başından sonuna kadar gelişen olaylarını

---

⁸⁴ R. Yıldırım, a.g.e., s. 111-113

⁸⁵ A. Erzen, a.g.e., s. 35

⁸⁶ E. Memiş, a.g.e., s. 201

⁸⁷ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 91

⁸⁸ E. Memiş, a.g.e., s. 201

⁸⁹ Bu sefer hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: A. Çilingiroğlu, "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", Anadolu Araştırmaları IV-V, 1976-1977, s. 235-270

anlatmakla kalmamıştır. Sekizinci seferin kayıtlarında Sargon'un kesin bir başarı elde ettiği anlatılmak istenmesine karşın durum bu kadar kesin değildir. Urartu egemenliğini Batı İran topraklarından söküp atmak amacıyla uzun bir sefere hazırlandığı anlaşılan Sargon, sözünü ettiği sekizinci sefer başarısından hemen bir yıl sonra Urartu'ya karşı, kuzey sınırları boyunca yeni kaleler yaptırmak gereğini duymuştur.⁹⁰

MÖ. 8. yüzyılın sonlarına doğru, Kafkas geçitlerinden Urmiye-Van Gölü bölgesine doğru giden Kimmerler, Asurlular'ın giremedikleri sarp dağlarda Urartular üzerine akınlar düzenlediler. I. Rusa, Asurlulardan kurtardığı ordusunun, Kimmerler'in akınları karşısında eridiğini görünce üzüntüsünden intihar ettiği sanılmaktadır.

I. Rusa'nın yerine geçen oğlu II. Arğişti (MÖ. 714-685) ile ilgili bilgi veren yazılı kaynaklar oldukça sınırlıdır. Bu eksikliğe bağlı olarak da II. Arğişti'nin saltanat sürdürdüğü yaklaşık yirmi sekiz yıl boyunca Urartu ülkesi içinde yaşanan olaylar büyük oranda bilinmemektedir.⁹¹ II. Arğişti, Sargon ordusunun geçtiği bölgelerde büyük bir imar faaliyetinde bulunarak, bir yandan yeni kentler ve kaleler inşa ettirirken, bir yandan da sınırlardaki askeri gücünü artırma yoluna gitmiştir.⁹² Sargon'a ait olan bir yazıtta, yeni kralın Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye topraklarındaki kent devletlerini kendi yanına çekmek için uğraş verdiği ve bu eylemde de bazı başarılar elde ettiği belirtilmektedir. Kummuhu kralı Mutallum ile II. Arğişti arasındaki ittifak Assur metinlerine şöyle yansımıştır. "... *Kummuhu ülkesinin kralı, günahkar Hititli Mutallum... Urartu kralı Arğişti'nin gücüne güvenerek ve O'nunla birlik yaparak... ödemesi gerekli yıllık vergiyi ve haraçları (ödemeyi) durdurdu...*"⁹³ II. Arğişti dönemindeki en önemli olayların göçebe kavimlerin hareketleri ile ilgili olduğu bilinmektedir. II. Arğişti, Kimmerler'i anayurttan atmak için çok çaba sarf etmiştir.⁹⁴

II. Arğişti'den sonra tahta çıkan II. Rusa zamanında (MÖ. 685-645) ise Urartu Devleti bir Rönesans (yeniden doğuş) dönemi yaşamış, geniş çaplı imar faaliyetlerinin yanında, idari ve ekonomik alanda da yeni hamleler yapılmıştır.⁹⁵ Urartu'nun MÖ. 7. yüzyıl'ın ilk yarısında askeri ve kültürel

⁹⁰ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 94-97

⁹¹ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 98

⁹² R. Yıldırım, a.g.e., s. 114

⁹³ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 43

⁹⁴ M. Ş. Günaltay, a.g.e., s. 321

⁹⁵ E. Memiş, a.g.e., s. 204

yönden eski günlerini aratmayacak bir başarıyı elde edebilmesinin iki önemli nedeni vardır. Birincisi, Asur Krallığı'nın içinde bulunduğu zor günlerdir. Diğeri ise Rusa'nın, babası Arğışti'nin Kimmerler'e karşı uyguladığı hatalı politikadan vazgeçerek, bu savaşı kavimle dostça ilişkilere girmesidir.⁹⁶ Aynı zamanda Asur ve Urartular arasında yaşanan karşılıklı yumuşama sonucu bir barış sürecine girilmiştir.⁹⁷ Bu dönemde Urartu topraklarında meydana gelen olayları kısmen de olsa, krallığın farklı bölgelerinde yürütülen yapım faaliyetlerini dikkate alarak anlamak mümkündür. II. Rusa kendisinden önce veya sonra hiçbir kralın başaramadığı sayıda kale inşa etmiştir. Bu kalelerin bir kısmına da kendi adını vermekte çok kararlı olmuştur.⁹⁸ Arğışti'nin oğlu Rusa'nın saltanatı gelmiş geçmiş en büyük Urartu yerleşimlerinin yaratıldığı bir dönem olmuştur. Bastam, Adilcevaz, Ayanis ve Karmir Blur Rusa'nın inşa ettiği yerleşimler olup, kral, başka birçoklarını daha yaptırmıştı. Öyle görünüyor ki onun dönemi en ufak bir gölgeye yer bırakmaksızın Urartu gücünün en parlak zirvesiydi.⁹⁹ Bu kalelerin dağılımı incelendiğinde en az üç tanesinin başkent Tuşpa'nın yakın çevresinde ve başkentten savunma sistemini güçlendirmek için yaptırıldığı görülür. Bu durum, kralın başkent Tuşpa'nın savunmasına verdiği önemi ve muhtemel bir tehlikenin varlığını ortaya koyar. Bastam ve Karmir-Blur Kaleleri ise Urartu Krallığı'nın en önemli iki eyalet merkezi içinde ve "*atlı kavimler*" tehlikesinin olası geliş yönü üzerinde yer almaktadır.¹⁰⁰ Urartu Devleti, son yarım yüzyıl içinde devamlı mücadele vermek zorunda kaldığı büyük rakibi Asur ile yaptığı savaşlar ve hemen ardından Kafkaslar üzerinden gelen Kimmer akınları sebebiyle çeşitli yörelerde çok miktarda toprak ve insan kaybına uğramıştır.

II. Rusa'nın, Asur'un dikkatini başka tarafa çekerek, krallığını güçlendirmeye çalıştığı sırada Urartu ülkesinin İskit istilâsına uğradığı ve söz konusu tehlikenin, devleti epeyce uğraştırdığı anlaşılmaktadır.¹⁰¹

II. Rusa'nın ölümünden sonra Urartu tahtına III. Sarduri (MÖ.645-635) geçmiştir. Tahtta kaldığı yaklaşık on yıl boyunca Urartu krallığının gelişmesi

⁹⁶ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 103

⁹⁷ R. Yıldırım, a.g.e., s. 115

⁹⁸ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 45

⁹⁹ P. Zimansky, "Unutulan ve Tekrar Hayata Dönen Bir Krallık Urartu Çalışmaları ve Literatürü", Urartu-Bianili Doğuda Değişim, Ed.: K. Köroğlu-E. Konyar, YKY Yayınları, İstanbul 2011a, s. 66

¹⁰⁰ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 45

¹⁰¹ E. Memiş, a.g.e., s. 204

yönünde elde ettiği bir başarısı yoktur. Kuzeyde Teişebani civarında yaşayan ve büyük ihtimalle göçebe olan insanlara toprak ve hayvan dağıtılması için emir vermesi, uç boylarındaki halklar ile savaşmaktan çok, iyi ilişkiler içinde olmak istemesinin bir kanıtıdır.¹⁰² III. Sarduri'den sonra oğlu IV. Sarduri iktidara gelmiş olmakla beraber, bu dönemle ilgili fazla bir bilgi bulunmamaktadır. II. Rusa'nın ölümünden sonra Urartu krallığı bir süre daha yaşamakla beraber, eski önemini büyük ölçüde yitirmişlerdir. Urartu krallığı Medler'in aynı bölgelerde güçlü bir devlet kurmalarıyla birlikte iyice zayıflamış ve daha sonra İskitler, Urartu üzerine yürümüş, MÖ. 609 yılında, Urartu devletine kesin olarak son vermişlerdir.¹⁰³

Urartular'ın siyasi tarihi ile ilgili yapmış olduğumuz bu değerlendirmelerin ardından, Urartular'ın sosyo-kültürel tarihini inceleyeceğiz.

3. Urartu Kültürü ve Medeniyeti

3.1. Ekonomi

Yazılı metinler, Urartular'ın savaşları ve memleketin imarını yan yana yürüttüklerini ispat etmektedir. Memleketin imarında en önemli rolü savaş esirleri ve ganimetler oynardı. Coğrafi şartlar her şeyi devletin yapmasını gerektirmiştir. Doğu Anadolu'nun sertliğine rağmen tarıma, aynı şekilde hayvancılığa da önem vermişlerdir.¹⁰⁴ Tarım, hayvancılık ve hammadde yataklarının kullanımı, Urartu Krallığı'nın ekonomik kaynaklarının temelidir. Tarım büyük oranda verimli alçak ovalarda, hayvancılık dağlık alanlarda yapılmıştı. Doğal çevrenin yarattığı koşullardan dolayı ovada yaşayan yerleşik nüfus ile göçer gruplar arasında doğal bir iş bölümünün ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Ancak tarım alanlarının verimsizliği ile birlikte tarımı zorlaştıran olumsuz iklim koşulları, hayvancılığın daha önemli olduğunu gösterir. Ekim alanlarını genişletmek, çalışacak ve başından sonuna ekimi denetleyecek yerleşik iş gücü, hayvancılığa nazaran daha yoğun emek gerektirir. Urartu Krallığı gibi yönetimi askeri hiyerarşiye dayanan krallıklarda, büyük ölçekli tarım yapıldığını söylemek güçtür.¹⁰⁵

---

¹⁰² A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1994, s. 110-111

¹⁰³ E. Memiş, a.g.e., s. 205; Bu konu ayrıca bkz: Ekrem Akurgal, a.g.e., s. 175

¹⁰⁴ R. Yıldırım, a.g.e., s. 117

¹⁰⁵ H. Sağlantımur, "Urartu Devletinde Sosyal ve Ekonomik Yapılanma", Arkeo-Atlas Dergisi, No: 2011/01, s. 477

Urartular'da ekonomi tamamen devletin kontrolü altındadır. Her türlü üretim devletin kontrolündedir. Üretilen buğday, arpa, çavdar, darı, susam, nohut, mercimek, fasulye gibi toprak mahsulleri gibi ve üzüm bağlarından elde edilen şarap ve susam yağı vs. gibi ana gıda maddeleri, bu merkezlerin tahkimli stadellerinde yer alan "Kraliyet Depoları"nda ve "Ambarları"nda toplanmakta ve buralarda muhafaza edilmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla, "Yöneticiler", "Soylular" ve "Halk" bunlardan kendilerine yetecek kadar olanını almakta, "üretim fazlası" ise bir çeşit "Vergi" olarak devlete verilmekte, başkente gönderilmektedir. Böylece düzenlenen bu "ekonomik tedbir" ile bir hayli güçlü güvenilir ve devamlı "Gelir kaynakları" elde edilmiş, ayrıca sürekli silah altında tutulan "Ordu"nun beslenme problemi de halledilmiştir. Aynı zamanda da, bu stoklama ile, herhangi bir düşman saldırısı, kuraklık, kıtlık, sel baskınları, deprem, yanardağ püskürmeleri gibi doğal afetler ve salgın hastalıklar, uzun ve ağır geçen kış mevsimi gibi etkenlere karşı tedbir alınmış olmaktadır.¹⁰⁶

Kral Menua (MÖ 810-786) döneminde Ele geçirilen bölgelerde askeri ve ekonomik amaçlı birçok kale kurulmuştur. Kalelerle birlikte yaptırılan baraj, gölet ve sulama kanalları, verimli topraklarda yapılan tarımın çok başarılı olmasına ve kentlerde oturan halkın refah düzeyinin yükselmesine yol açmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki ekilmemiş kurak topraklar sulu tarıma açılmış, kurulan üzüm bağları ve meyve bahçeleriyle çevre gerçek anlamda bir cennete dönüştürülmüştür.¹⁰⁷

Şehir planlaması yapılırken, üretim için çok önemli olan "su problemi" halledilmiştir. Tarlaları, bağ ve bahçeleri sulama ve içme, arınma, kullanma suyu için gerekli olan kanallar ve barajlar yapılmıştır.¹⁰⁸ Kanal konusunda söylenecek ilk şey, bugün bu tesisin hala kullanımda olduğu ve kentin sebze ve meyve bahçelerini suladığıdır. Çağdaş dönemde bütün hattı bir at sırtında takip eden C. F. Lehmann-Haupt, bugünkü adıyla "Semiramis Arki"nın en güzel betimlemesini yapmıştır. Gerçek adı Menua kanalı olarak belgelenmiştir. Yazıtlar, kanal boyunca kayalara ve istinat duvarının kimi taşlarına oyulmuş olup büyük bir bölümü bugün de görülebilmektedir.¹⁰⁹

¹⁰⁶ M. Taner Tarhan, a.g.m., 1986, s. 296

¹⁰⁷ O. Belli, Tarih Boyunca Van, Fener Lokantası Yayınları, İstanbul 2007, s. 89

¹⁰⁸ M. Taner Tarhan, a.g.m., 1986, s. 297

¹⁰⁹ M. Salvini, a.g.e., 2006, s. 138

Göçebe ve yarı göçebe yaşam tarzına sahip olan Urartular'da hayvancılık da devlet kontrolünde idi. Gerek duyulduğunda farklı bölgelere yağma seferleri düzenlenerek on binlerce büyük ve küçükbaş hayvan sürülerek getirilmiştir.

Urartu yazıtlarının çoğunda tarımdan, bağ ve bahçe kurulmasından bahsedilmesi, devletin kurulduğu andan itibaren tarıma ne denli önem verdiğini açıkça göstermektedir. Öyle ki, Urartu Devleti'nin baş tanrısı ilan edilen Haldi'nin bile "tarım ve hayvancılık tanrısı" olduğu belirtilmektedir. Ayrıca yazıtlarda, toplu nüfus aktarımı şeklinde bir politikanın uygulandığı ve yeni kurulan kentlere çeşitli halkların yerleştirildiği ve bu kişilere yararlanmaları için tarımsal alanlar açıldığı da ifade edilmektedir.¹¹⁰

Bölgenin verimliliği, hayvancılık, bağcılık, yağ, meyve plantasyonları hem Asur ve Urartu yazılı kaynaklarında, hem de arkeolojik bulgularla ortaya koymuştur. Ermeni tarihçi Hovannes Katolikos 10. Yy da, tarımdaki yüksek düzeyi aşağıdaki biçimde övmektedir. *“bağlar yaptılar, zeytin ağaçlarının sıralarının güzel kokulu aralıklarını ve bahçeleri yaptılar, zararlı otu olmayan tarlaları sürdürdüler ve yüz kat daha fazla meyve aldılar. Zengin bir hasatla depoları ve siloları fazlasıyla doldu ve bağbozumunda da tenekeleri”*¹¹¹

Urartular'da madencilik endüstrisi de gelişmiştir. Doğu Anadolu'da mevcut olan bakır ve demir gibi zengin maden yataklarının işletilmesi madencilik faaliyetlerinin gelişmesine neden olmuştur.¹¹²

Doğu Anadolu Bölgesi'nde zengin olarak bulunan altın, gümüş, kurşun, bakır ve demir yatakları, Eskiçağ'da ilk kez Urartu Krallığı döneminde çok büyük oranda işlenilmiştir.¹¹³

Urartu'nun güneyindeki düşman Asur devleti, kendi sosyo-ekonomik durumunu dengelemek, ülkelerinde olmayan veya yetersiz bulunan çeşitli ürünleri elde etmek için Urartu topraklarına sık sık seferler düzenlemiştir. Asurlular, bu seferler sonunda zengin yiyecek stoklarını, endüstri ürünlerini,

---

¹¹⁰ A. Ü. Erdem, “Anadolu’nun Demirçağı Aşiretleri”, TÜBA-AR 14, 2011, s. 62; S. Çiğdem, “Urartu Krallığı’nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 9, sayı 1, 2007, s. 91; nüfus aktarımları için ayrıca bkz: Ali Ozan, “Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı: Nedenler ve Sonuçlar”, Arkeoloji Dergisi VIII, 2006/2, s. 33-45, A. Çilingiroğlu, “Urartu’da Toplu Nüfus Aktarımları”, Anadolu Araştırmaları IX, 1983, 319-323.

¹¹¹ M. Katar, “Urartu Devleti’nin Ekonomik Yapısına Genel Bakış”, Turkish Studies, Vol. 9/4, Bahar 2014, s. 635

¹¹² M. Taner Tarhan, a.g.m., s. 297

¹¹³ M. Katar, a.g.m., s. 637

madenleri, değerli ağaçları, hayvanları ve diğer mallarla birlikte insanları ganimet olarak ülkelerine taşımışlardır.¹¹⁴ Görüldüğü üzere, Urartular için önemli gelir kaynaklarından bir tanesi de almış oldukları vergiler, haraçlar ve elde etmiş oldukları ganimetlerdir. III. TiglatPileser, hâkimiyetinin üçüncü yılı olan M.Ö. 743'te, Urartu ve müttefiklerini Kummuh (Kommagene-Adıyaman) Kıştan ve Halpi (Fırat kıyısında Samsat yöresinde) yakınlarında büyük bir bozguna uğratarak Urartuların etkisini yeniden kırdı. Urartuların bu mağlubiyetinden sonra Gurgum¹¹⁵, Kummuh ve Melid krallıklarının Urartu yerine Asur'a maden haracı vermeye başlamaları, Urartu ekonomisine ve maden endüstrisine büyük bir darbe indirmişti.¹¹⁶

Ancak, Urartu krallarının uyguladıkları iskan politikası tüm bu darbelere rağmen ekonomik çöküntüyü önlemiştir. Eski doğu devletlerinde çok yaygın bir gelenek olarak uygulanan yöntemle, düzenlenen yağma seferlerinde yurtlarından sürülen, sayıları on binleri bulan yeni halk toplulukları, madenciler, taş ustaları ve işçileri, zanaatkarlar vs. gerekli görülen "Pilot Bölgelere" iskan ettirilerek, özellikle savaşlar sonucunda büyük ölçüde kayba uğrayan "İnsan gücü"nü yeniden dengelenmesi sağlanmış, iyi bir şehir planlaması yapılarak, şehirlerin kurulması, sulama tesislerinin inşa edilmesi gibi yoğun bir "Bayındırlık" faaliyetine girişilmiştir.¹¹⁷

3.2. Mimari

Urartu Kralları tarafından Doğu Anadolu'da yaptırılan önemli imar faaliyetleri bu bölgeye Eskiçağ'da altın çağını yaşatmıştır. Bunların başında baraj, gölet ve sulama kanalları gelmektedir. Şuana kadar bulunmuş olan 63'ü aşkın baraj, sulama kanalı ve gölet Doğu Anadolu'yu barajlar bölgesi durumuna getirmiştir. Bu sayıya ne Anadolu'da ne de dünyanın başka bir yerinde rastlanılmamaktadır. Daha önemlisi 2700-2800 yıldan beri kesintisiz olarak çalışan çok sayıda ki baraj, gölet ve sulama kanalına şimdiye kadar dünyanın hiçbir yerinde rastlanılmamaktadır. Buna dayanarak Urartu'yu

---

¹¹⁴ M. Taner Tarhan, a.g.m., s. 298

¹¹⁵ Gurgum hakkında ayrıca bkz: P. Bülbül, "En Eskiçağlardan Bizans Dönemine Kadar Kahramanmaraş ve Çevresi", Akdeniz'in Altın Kenti KAHRAMANMARAŞ Kitabı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2014, s. 21-27

¹¹⁶ P. Pınarcık, "Kummuh Ülkesi'nin Asur Devleti Açısından Önemi", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, cilt 2 sayı 7, Aralık 2015, s. 103

¹¹⁷ M. Taner Tarhan, a.g.m., s. 298

Anadolu ve Eski Ön Asya Dünyası'nın en büyük "Hidrolik Uygarlığı" olarak adlandırmak hiç de abartılı olmasa gerektir.¹¹⁸

Urartu mimarisi büyük oranda, krallığın ana yerleşim alanları ve kontrolü altına aldığı topraklarda inşa edilmiş farklı büyüklüklerdeki ve planlardaki kalelerden ibarettir. Urartu egemenlik sahası içinde inşa edilen kaleler, temelde askeri bir üs, halkın gerektiğinde sığınacağı bir yer, Urartulu asker ve yöneticilerin yaşadığı bir mekanlar topluluğu olmasına rağmen, bazı farklı işlev ve bu işleve bağlı olarak gelişen bir plana sahiptirler.

İşlevleri dikkate alınarak çok genel bir sınıflandırma yapılırsa, Urartu kaleleri birkaç grupta toplanabilir. Yöresel idari merkez olarak kullanılan kaleler, genellikle verimli tarımsal bir ovanın kenarında ve dağların bu ovaya uzanan burunları üzerinde inşa edilmişlerdir. Yöresel idari merkez olarak kullanılan birçok kalenin eteklerinde veya yakın çevresinde, kale içinde oturamayan halkın yaşadıkları "*Dış kentler*" de vardır. Bu tür kalelere en güzel örnekler, Yukarı Anzaf Kalesi, Çavuştepe Kalesi, Bastam Kalesi, Karmir-Blur ve Ayanis Kaleleri'dir.¹¹⁹

Urartu çekirdek bölgesinin, yani Van çevresinin, yazıtlar aracılığıyla tarihlenebilen kaleleri, genel olarak basitten karmaşığa doğru bir mimari gelişimi ortaya koyar. Bu açıdan bakıldığında Yukarı Zivistan ve Aşağı Anzaf Kalesi en eski kaleler olmalıdır.¹²⁰

Anzaf Kalesi, Van'ın 11 km kuzeydoğusunda, bugünkü Van-İran modern karayolu ve demiryolunun yakınında bulunmaktadır. Eskiçağ' da stratejik yönden büyük bir öneme sahip olan Anzaf Kalesi, içinde iki Urartu başkentinin Tuşpa (bugünkü Van Kalesi) ve Rusahinili' nin (bugünkü Toprakkale) bulunduğu Van Ovası'nı doğu yönünde koruyan en büyük askeri merkez olarak kabul edilir.¹²¹

Köroğlu'na göre ise, Van Kalesi, Toprak Kale, Yukarı Anzaf Kalesi gibi yerel kullanımda ve literatürde "kale" olarak adlandırılmalarına rağmen gerçekte kale değildirler. Köroğlu, Devletin bizzat planlayarak inşa ettiği, çevresine de tehcir yoluyla getirdiği insanları yerleştirdiği, tarım faaliyetlerini

---

¹¹⁸ M. Katar, a.g.m., s. 636

¹¹⁹ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 48

¹²⁰ M. Salvini, a.g.e., 2006, s. 145

¹²¹ P. Albayrak, Urartularda Dini Yapılar, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2014, s. 24

artırmak için kanallar açarak su getirdiği merkezleri Urartu'nun Doğu Anadolu'daki öncüsüz kent modelleri olarak tanımlamaktadır.¹²²

Başkent Tuşpa'dan krallığın farklı yönlerine giden askeri ve ticari yolların üzerinde inşa edilen kaleler, plan şeması açısından çok büyük bir farklılık göstermemesine rağmen boyut olarak ilk örneklerinden biraz daha küçüktürler.

Urartu kalelerinin işlevleri ne olursa olsun yer seçimlerinde izlenen bazı temel kurallar vardır. Kalelerin her şeyden önce düşman tarafından kolay ele geçirilmemesi temel amaç olduğundan, dağların ovalara uzanan burunları üzerinde inşa edilmeleri kuralı yaygındır. Kalelerin inşa edileceği alanların akarsu veya tatlı su kaynaklarına yakın olma gereği yer seçimini etkileyen diğer bir husustur.¹²³

Genelde Urartu kalelerinin planları, mimari biçim ilkeleri tarafından belirlenmiş değildir. Daha çok biçim ve dış duvarların seyri, son olarak da arazinin koşulları belirleyicidir. Özellikle uzunlamasına kayalara oturtulmuş Çavuştepe¹²⁴ ve Bastam gibi merkezlerin yanı sıra, Van Kalesi ve Toprakkale gibi kayalık dağ veya dağ sırtları üzerinde kurulmuş merkezler de görülebilir.¹²⁵ Planı ve özel amacı ne olursa olsun Urartu kaleleri, ana kayaya açılan sur temel yuvaları üzerine oturan taş temel ve bu temel üzerinde kerpiç bir bedenden meydana gelmiştir. MÖ. 8. yüzyılın ortalarında II. Sarduri ile yoğunlaşan cepheye daha fazla önem verme geleneği sur duvarlarında yeni bir yöntemin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kalelerin girişlerinin ve ön cephelerinin diğer cephelerden estetik olarak farklı yapılmaları düşüncesi, Urartu'da bir ön cephe mimarisinin gelişmesini sağlamıştır.¹²⁶ Kalelerin etrafını çeviren sur duvarları üstünde çoğu zaman düzgün aralarla, ancak gerekli olduğu zaman istenilen her köşede veya yerde kuleler inşa edilmiştir. Bunun yanında, Urartu kalelerinde kaleye girişler genellikle anıtsal bir kapı ile sağlanırdı.¹²⁷

---

¹²² K. Köroğlu, "Urartu Dönemi Bey Konakları", Altan Çilingiroğlu'na Armağan, Yukarı Deniz'in Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat, İstanbul 2009, s. 383

¹²³ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 49-50

¹²⁴ Çavuştepe için ayrıca bkz: A. Narçın, A'dan Z'ye Urartu, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 128

¹²⁵ M. Salvini, a.g.e., 2006, s. 145

¹²⁶ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 56

¹²⁷ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 59

Anlamları ve işlevleri günümüze kadar kesin olarak anlaşılamayan bir başka Urartu eseri de, kaya duvarlarının yamaçlarında kayalıklar üzerine işlenen anıtsal işaretlerdir.¹²⁸

Urartu mimarisinde en fazla kullanılan malzeme taş ve kerpiçtir. Bunun yanında bir diğer yapı malzemesi de ahşaptır. Ahşap hatıllar sadece çatı için kullanılmamış, aynı zamanda yatay olarak duvar örgüleri içinde de yer almıştır.¹²⁹

Urartu mimarisinin sur duvarlarından sonra en güzel örneklerinin başında Urartu tapınakları gelir. "*Urartu tapınağı*" terimi genellikle kare planlı, kare cellalı kule tipli yapılar için kullanılmıştır. Urartu sanatında farklı planlara sahip üç tür tapınak vardır. Standart planlı veya kule tipli olarak adlandırılan klasik Urartu tapınakları, her zaman kare bir plana ve kare bir cellaya sahiptir.¹³⁰ Urartu'da dini merasimlerin gerçekleştirildiği bir başka tapınak türü de açık hava tapınakları veya diğer bir ifadeyle açık hava kutsal alanlarıdır.¹³¹ Van yakınındaki Meher Kapı, Yeşilalıç ve Tebriz kapısı işlevsel bir bütünlük gösteren kaya yapılarıdır. Her 3 anıt da Açık hava tapınım yerleri olarak yorumlanmaktadır.¹³² Tapınak mimarisinde özellikle Kuzey Suriye kültüründen çok etkilenilmiştir. Toprakkale Urartu tapınağı bir başka Kuzey Suriye etkisini sergilemesi yönünden de ilginçtir.¹³³

Urartu medeniyetinde Kent ve konut mimarisi de oldukça önemlidir. Urartu yerleşim sahası içindeki bazı kalelerin eteklerinde birçok evin bir araya gelmesi ile oluşan küçük kentlerin varlığı bilinmektedir. Muradiye Ovası'nın güneydoğu köşesinde kurulan ve halk arasında Zengibar kalesi olarak da bilinen Körzüt kalesi, eteklerinde bir dış kentin var olduğu en eski kalelerden birisidir.¹³⁴ Urartu kalelerinin eteklerinde veya yakın çevresinde kurulmuş olan kentlerde ortaya çıkartılan örnekler, Urartu konut mimarisi ile ilgili önemli bilgiler vermesine rağmen, bu konuda bir genellemeye gidilecek yoğunlukta değildir. Karmir-Blur, Ayanis ve Zernaki Tepe'de bulunan konutlar merkezi otoritenin planlamasıyla yapılırken ortak bazı özellikleri

---

¹²⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz: Oktay Belli, "Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri", Anadolu Araştırmaları 11,1989, s. 65-121

¹²⁹ M. Salvini, a.g.e., 2006, s. 148

¹³⁰ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 67

¹³¹ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 73

¹³² M. Salvini, a.g.e., 2006, s. 155

¹³³ A. Çilingiroğlu, Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler, İzmir 1984, s. 43

¹³⁴ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 81; Körzüt Kalesi için ayrıca bkz: Ali Narçın, a.g.e., s. 281

sergilemektedirler. Halbuki Urartu'nun kırsal kesiminde, kralı kalıpların dışında üretilen konutlar daha basit bir plana sahiptir. İlk gruba giren evler iki veya üç odalı ve bir ön avlusu olanlardır. İkinci grup ortada merkezi bir salon ve bu salona bağlı odalardan oluşmaktadır. Son grup ise tek odalı ve ön avlulu evlerdir.¹³⁵

Urartular'da mezar mimarlığı da oldukça gelişmiştir. Arkeolojik veriler, Urartu'da temelde iki aynı tarzda ölü gömmenin varlığını ortaya koymuştur. Yakmadan ve yakarak yapılan gömüler olarak niteleyebileceğimiz bu gelenekler, birbirinden farklı mimari plan ve karakterdeki mezarlar içine yapılmışlardır. Bu nedenlerle farklı olarak inşa edilen veya oyulan mezarlar, birkaç ana başlık altında toplanabilmektedir. Basit toprak mezarlar olarak adlandırılan bir grup mezar, hem yakma hem de yakmadan gömüler için kullanılmıştır. Diğer bir farklı grup olan basit taş sandık mezarlar toprak içine açılan bir çukurun etrafının taşlar ile çevrelenmesi ve mezarın üzerinin bir veya birden fazla sal taşı ile örtülmesinden meydana gelmiştir.¹³⁶ Urartu ölü gömme tarzlarında "*küp mezarlar*" olarak isimlendirilen bir uygulama da görülmektedir. Özellikle Van Kalesi Höyük, Harmantepe ve Suçatı kazılarında elde edilen veriler, ölülerin dik ya da bükülerek küplerin içine gömüldüğünü göstermiştir.

Ayrıca, Urartu mezar geleneği içinde en önemli yeri anıtsal kaya mezarları alır. Genellikle Urartu yerleşim alanı içindeki önemli kalelerin inşa edildiği kayalılara oyularak yapılan kaya mezarları, yönetici üst sınıfın veya doğrudan kralı sülaleye ait kişilerin gömüldükleri mezarlardır. Bu tür anıtsal kaya mezarlarına ait en güzel örnekleri başkent Tuşpa'da, Kayalıdere'de, Palu'da veya Umudum Tepe'de bulmak mümkündür.¹³⁷ Bu çok odalı kaya mezarlarının Urartu Devlet geleneğini yansıtan büyük kentlerde bulunmalarının yanı sıra, bu mezarlar ile Urartu Krallığı arasında doğrudan bağlantı kurulmasını sağlayan en dikkate değer bulgular, kaya mezarlarından ikisinin giriş bölümünde yer alan Urartuca çivi yazılı kitabelerdir. Van Kalesi'nin güneybatı yüzüne açılan ve literatürde "Horhor Odaları" olarak adlandırılan kaya mezarının cephesindeki Kral I. Arğişti'nin bütün seferlerinin anlatıldığı uzun yazıtı en iyi örnektir. İkinci yazıtlı mezar da, batıda Tunceli

¹³⁵ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 83-84

¹³⁶ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 87

¹³⁷ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 89

bölgesindeki Mazgirt/Kaleköy’de bulunmaktadır.¹³⁸ Bunlar konumlarından ötürü öteden beri bilinmekle beraber, farklı yorumlara neden olmuştur. İlk tanık olarak kabul edilen Khoreneli Moses “ibadet ve yatak odaları, hazine binaları geniş mağaralar”dan söz eder.¹³⁹ Urartu kalelerinin kurulduğu tepeler her zaman kaya mezarı inşa etmek konusunda yeterince elverişli değildir. Arazi yapısının uygun olmadığı, ancak oda mezar inşa etmek zorunluluğu var olan bazı yerlerde oda mezarlar taştan örülmüştür. Taştan inşa edilmiş oda mezarlarının en çarpıcı üç örneği Erzincan yakınlarındaki Altıntepe’de gün ışığına çıkarılmıştır.¹⁴⁰ Altıntepe’nin yanında bütün önemli Urartu kalelerinde ve yerleşmelerinde keşfedilmiştir. Bunlar arasında Palu, Kayalidere, Mazgirt yakınındaki Kaleköy ve İran Azerbaycan’ındaki Kale Sangar sayılabilir.¹⁴¹

Urartu’da gözlenen farklı mezar mimarilerinin, mezarın ait olduğu halk topluluğunun farklı ölü gömme geleneklerine bağlı olarak gelişmiş olması çok doğaldır. Zaman zaman aynı halk topluluğu içindeki farklı ekonomik yapıdaki kişilere ait mezarlar kalite ve mimari açıdan farklılık göstermektedir. Ölülerin yakılarak bir urne içine koyulması yaygın ve masraflı olmayan bir uygulama şeklindedir. Yakma geleneğinin Van bölgesindeki erken örnekleri Dilkaya ve özellikle Karagündüz kazılarında sağlanabilmiştir.¹⁴²

3.3. Din

Birçok Eski Ön Asya kavmi gibi Urartular da çok tanrılı bir din anlayışına sahip bulunuyordu. Devletin ve halkın iki temel konusunu gündelik hayat ve dini inanç faaliyetleri teşkil ediyordu. Din ve Devlet tamamıyla birbirinin içinde ve birbirinden ayrılmaz durumdaydı.¹⁴³ Urartu Devleti’ne ait çok sınırlı sayıdaki yazılı kaynaklar, MÖ. 1. Binyılın ilk yarısında Doğu Anadolu ve komşu ülkeler için önemli bir askeri güç durumuna erişebilen Urartu’nun dini ile ilgili pek fazla bilgi vermezler. Urartu yazılı kaynaklarında tanrılar için tapınak ve kutsal alanlarda yapılmış olan dini merasimlere, tanrılar aleminin oluşumuna veya tanrılar ile krallar, rahipler veya halk

¹³⁸ K. Köroğlu, “Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu’daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni”, *Arkeoloji ve Sanat* 127, 2008, s. 24-25

¹³⁹ M. Salvini, a.g.e., 2006, s. 164

¹⁴⁰ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 93

¹⁴¹ M. Salvini, a.g.e., 2006, s. 167; Kaya mezarları hakkında ayrıca bkz: Yasin Topaloğlu, “Yeni Buluntular Işığında Kuzeydoğu Anadolu Kaya Mezarları”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10, 2012, s. 131-163

¹⁴² A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 97

¹⁴³ R. Yıldırım, a.g.e., s. 118

arasındaki ilişkilere ışık tutacak hemen hemen hiçbir belge yoktur. Yazıtların içeriklerinin daha çok dünyevi işlerle ilgili olmaları ve birkaç yazıtın dışında din ve dini davranışları konu alan yazıtların olmaması ilginçtir. Bu durum genelde merkezîyetçi bir yönetime sahip olan Urartu'da dine ve tanrılara verilen önemin az olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Birçok Urartu yazıtı, Tanrı Haldi'nin adı ile başlar ve birkaç tanrının adının geçtiği bir lanetleme bölümü ile biter.

Van'da bir kaya nişi içinde yer alan ve Meher Kapı yazıtı olarak adlandırılan yazıt, Urartu tanrılar alemiyle ilgili çok önemli bilgiler veren bir kaynaktır. Bir kaya nişi içinde iki kez tekrarlanan yazıtta Urartu panteonunda kutsanan toplam 79 tanrı ve tanrıçanın adı ve bu tanrı ve tanrıçalar için kurban edilecek hayvanların türleri ve sayıları verilmiştir. Listenin ilk üç sırasını Tanrı Haldi, Teişeba ve Şuini almaktadır. Bu üçlünün adları birçok yazıtta birlikte geçmektedir. Meher Kapı yazıtı gibi, Yeşilaliç ve Zivistan'da da niş içinde yazıt konmuş yerler vardır. Bu nişlerin dini bir işlevinin olduğu da düşünülmektedir.¹⁴⁴

Yakındoğu kültürlerinde yeni bir tanrının ortaya çıkması, yeni bir halk topluluğu ile açıklanmak istenmiştir. Urartu tanrılar aleminin başı durumundaki Haldi de, Yakındoğu kültür sahnesine ilk kez Urartular ile birlikte çıkar.¹⁴⁵ Urartular'ın dini hayatında Tanrı Haldi¹⁴⁶ merkezi bir rol oynamaktadır. Bu tanrı, eski Hurri-Urartu panteonuna ait olmayıp daha Urartu Devleti'nin kuruluşundan önce, tanrısal nitelik taşıyan kişi isimlerinin de gösterdiği gibi, Yukarı Mezopotamya'da tapınım görmüştür.¹⁴⁷ Daha önce hiçbir kültürde rastlanmayan Haldi'nin kökeni hakkında bazı tartışmalar geliştirilmiştir. Haldi'nin Urartu'nun güneyinde yer alan kutsal Musasir (Ardini) kentinden Urartu'ya geldiği önerisinin gerçeği ne kadar yansıttığı tartışılmaktadır. Musasir kentinin kral İşpuini tarafından ele geçirilmesinden sonra Tanrı Haldi için bir tapınak yaptırılmış olduğu bilinmektedir.¹⁴⁸ Musasir kenti, Biainili'den yüzyıllarca daha eski bir tanrı olan Haldi'nin kült merkeziydi. Musasir ismi ilk olarak II. Assurnasirpal'in yazıtlarında

---

¹⁴⁴ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 153; B. İlgenli, Urartu Tanrıları ve Tanrı Betimlemeleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1994, s. 9

¹⁴⁵ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 161

¹⁴⁶ Tanrı Haldi hakkında geniş bilgi için bkz: A. Narçın, a.g.e., s. 175-183

¹⁴⁷ M. Salvini, a.g.e., 2006, s. 196

¹⁴⁸ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 161

geçmektedir.¹⁴⁹ Tanrı Haldi'nin kutsal hayvanı aslandır. Birçok Urartu betimlemesinde Haldi, bir Hurri geleneği olarak, kutsal hayvanı aslan üzerinde ayakta durur vaziyette betimlenmiştir.¹⁵⁰ Haldi, aynı Assur gibi öncelikle Savaş Tanrısı'dır. Silahıyla Urartu ordularının başında yürür, düşmanları yener ve onları Urartu kralına diz çöktürür. Krala iktidar ve meşruiyeti veren odur.¹⁵¹ Haldi bu nedenle her şeyden önce asker bir tanrıdır. Bu nedenle kendisine adanan eşyalar içinde silahlar birinci sırayı almaktadır.¹⁵²

Tanrılar arası sıralamanın 2. basamağında Fırtına tanrısı Teişeba gelmektedir. II. Rusa iktidarının belirli bir döneminde onun da adına "Teişeba'nın Kenti" anlamında kentler kurulmuştur.¹⁵³ MÖ. 2. binyılda Anadolu'da baştanrı olan Teşup ile aynı olmalıdır. Hatta Meher Kapı yazıtında tanrıçalar arasında yer alan Hupa da, bu tanrının eşi olan Hurri panteonundaki Hepat olmalıdır. Hurriler'de olduğu gibi Urartular'da da Teişeba'nın kutsal hayvanı boğadır.¹⁵⁴ Urartu Devleti'nin başkenti "Tuşpa" (Bugünkü Van Kalesi) adının da tanrıça "Tuşpuea" ile ilgili olduğu görülmektedir. Bu durum, Urartu ve Hurri tanrılarının aynı kökene dayanması, her iki kavim arasındaki sıkı akrabalığı ve kültür birliğini göstermektedir.¹⁵⁵

Meher Kapı yazıtında dört boğa ve sekiz koyun ile mükafatlandırılan Tanrı, Urartu panteonunda üçüncü sırayı alan Tanrı Şuini'dir. Muhtemelen Güneş tanrısı olan Şuini, Asur tanrısı Şamaş'ın ideogramı ile yazılmaktadır. Meher Kapı tanrılar listesindeki ilk üç tanrı Urartu panteonunda "tanrısız üçlüyü" meydana getirir ve birçok Urartu yazıtında birlikte geçer.¹⁵⁶ Şuini, Şivini olarak da isimlendirilmektedir. Diğer tanrılar gibi başında konik biçimli tunç bir miğfer taşımaktadır.¹⁵⁷

Meher Kapı yazıtı, Urartu tanrılar listesini vermesinin yanında, krallığın ülke sınırları içinde uyguladığı din politikasını açıklaması açısından da önemli bir yazıttır. Kral İşpuini ile başlayan yayılımcı siyasetin belki de gereği olarak,

---

¹⁴⁹ P. Zimansky, "Urartu ve Çağdaşları", Urartu-Bianili Doğuda Değişim, Editör: Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar, YKY Yayınları, İstanbul 2011b, s. 108

¹⁵⁰ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 161

¹⁵¹ M. Salvini, a.g.e., 2006, s. 198

¹⁵² A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 161

¹⁵³ M. Salvini, a.g.e., s. 198

¹⁵⁴ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 161

¹⁵⁵ A. Erzen, a.g.e., s. 26-27

¹⁵⁶ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 161

¹⁵⁷ Ç. Yücel, Urartu Dini ve Tapınım Sistemleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2010, s. 52

ele geçirilen tüm ülke tanrı ve tanrıçaları, Urartu panteonunda yer bulabilmiştir. Haldi ve Teişeba gibi krallığı oluşturan temel etnik toplulukların tanrılarının yanında daha küçük kentlerin ve daha az nüfus yoğunluğuna sahip toplulukların tanrıları, Urartu resmi devlet dini içine alınmış ve Meherkapı resmi bildirisi ile kutsanıp saygı duyulmaları garantilenmiştir. Bu durum, ele geçirilen ülkeler halklarının dini inanış ve uygulamalarında önemli ölçüde geniş bir özgürlüğe sahip olduğunu göstermektedir.¹⁵⁸ Meherkapı yazıtı, Urartu krallarının bu topraklar üzerinde nasıl bir devlet dini yaratmak istediklerine dair önemli bir belgedir.¹⁵⁹

Urartu Panteonunda bu üç tanrıdan başka, muhtemelen yerel tanrılar arasında Assur Devletinin tanrısı Assur'a rastlanmaktadır. Muhtemelen bir nedenle Urartu yöneticileri tarafından bölgeye yerleştirilen küçük bir Assurlu nüfus tarafından tapınılıyordu. Her şekilde Tanrı Assur, küçük bir barajın suları gelip gittikçe kurban verilecek kadar önemliydi. Fakat Urartu kralı yazıtlarından başka herhangi bir yerde geçecek kadar önemli değildi.¹⁶⁰ Urartu Krallığı'nın dini, Anadolu ve komşusu devletlerin dinine sıkı sıkıya bağlıdır. Bu dinde yerli Urartu öğelerinden başka Hitit, Hurri, Asur, Babil ve İran etkilerine de sık sık rastlanmaktadır.¹⁶¹ Daha önce bahsettiğimiz gibi örneğin, Hurri Fırtına Tanrısı Teşup ve kutsal hayvanı boğa, Urartularda Fırtına Tanrısı Teişebe olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶²

Urartular, su kaynaklarını, mağaraları, ulu dağları, ağaçları ve kayalıkları da kutsal saymışlardır. Mağaraların kutsallığı, Urartular'ın kurban kestiği Meher Kapı yazıtındaki mağaralar tanrısı "Airaini" isminden çıkarılmaktadır. Kayalar, ölümsüzlüğün simgesiydi. Yapraklanan ve yapraklarını yitiren hayat ağacı ise ölüm ve yaşam evreleriyle birlikte dinamik yaşamı simgelemekteydi.¹⁶³

3.4. Dil ve Yazı

Çivi yazısı, kültür alanının dışına çıkışından çok sonra, M.Ö. 9. yüzyılda Van Gölü ve çevresinde kurulan Urartu Devleti'nin, bölgedeki en

¹⁵⁸ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 162

¹⁵⁹ R. Yıldırım, a.g.e., s. 109

¹⁶⁰ P. Zimansky, a.g.e., 2011b, s. 107

¹⁶¹ R. Yıldırım, a.g.e., s. 118-119

¹⁶² G. Yılmaz, Urartu Dini İnanç ve Adetleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997, s. 110

¹⁶³ G. Yılmaz, a.g.e., s. 80

büyük rakibi Yeni Assur İmparatorluğu'nun yazısı olan Yeni Assur çivi yazısını kabul etmesi sonucunda, Doğu Anadolu, hem eski hece sistemi yazılara, hem de bu yazının binlerce yıldır oluşturduğu kültüre geri dönmüştür. Bu, kuşkusuz bir eskiye özlem ya da geri gidiş değildir. Urartu Krallığı'nın kökeni, aynı etnik soydan gelen kabilelerden oluşan *Uruatri-Nairi Konfederasyonu* adı verilen, bir "kabile devleti"ydi ve tüm idarî ve askerî organizasyonunu, dönemin en gelişmiş siyasal gücü ve askerî varlığı olan Assur İmparatorluğu'nu örnek alarak kurmuştu. Kendi egemenlik anlayışları, farklı parametrelere dayanan kabilelerin, Assur baskısına karşı bir araya gelmeleri sonucu ortaya çıkan Urartu Devleti'nin izleyeceği modelin Assur olması kaçınılmazdı. Bu nedenle, Urartu'nun yazısı da Assur'da yüzyıllardan beri kullanılan çivi yazısının Yeni Assur versiyonu olmuştur.¹⁶⁴ Başlangıçta resim yazısı kullanılmış olmakla birlikte, bir süre sonra krallığın gösterdiği büyük gelişmeler karşısında bu yazının gereksinimleri karşılayamaması üzerine, MÖ. 9. Yüzyıl sonlarına doğru,¹⁶⁵ başka bir toplumdaki alınan tüm yazılarda olduğu gibi, Urartular da Assur yazısını önce dili ile birlikte kabul etmişler ve ilk yazıtlarını Assurca yazmışlardır.¹⁶⁶

Yukarıda da belirttiğimiz üzere, Urartular diğer birçok kültür değerleri gibi çivi yazısını da Assurlular'dan öğrenip almışlardır. Ana kayalara ve muntazam taş bloklara yazılmış metinler daha çok kral kitabelerini teşkil etmektedir.¹⁶⁷ Urartu çivi yazısının en çok kullanıldığı yazıt türü kaya yazıtları, taş steller ve mimarî ile entegre olmuş yazıtlı taş bloklardır. Kullanılan taş, genellikle bazalt ve daha az olmak üzere kireçtaşıdır. Urartu Devleti'nin yayıldığı bölgenin volkanik yapısı, püskürük kayalardan bazalt türlerinin bolluğuna sebep olmuştur. Bu türün kireçtaşına göre tercih nedeni, hava koşullarından kireç taşına göre çok daha az etkilendiğinin herhalde anlaşılmasıdır.

Urartu Krallığı, yazısını en güçlü ekonomik rakibi ve düşmanı olan Assur'dan almakla Eski Ön Asya'nın geleneksel kültür dünyasına da girmişti. Başka bir yerde icat olunmuş ve geliştirilmiş bir yazı sistemini almak, genellikle üç aşamalıdır: Önce yazı sistemi ona bağlı dil ile birlikte kullanılır, ikinci aşamada, yazı yerel dile uygulanır, fakat metinler hem yerel, hem

¹⁶⁴ A. M. Dinçol-B. Dinçol, "Urartu Yazısı ve Dili", Urartu-Bianili Doğuda Değişim, Editör: Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar, YKY Yayınları, İstanbul 2011, s. 171

¹⁶⁵ R. Yıldırım, a.g.e., s. 119-120

¹⁶⁶ A. M. Dinçol-B. Dinçol, a.g.e., s. 171

¹⁶⁷ R. Yıldırım, a.g.e., s. 119

yabancı dilde olmak üzere çift dilli olarak kaleme alınır, son gelişme ise, yabancı dilin tümüyle terk edilip, yazı sistemin yerel dile tam uygulanması, hattâ, dilin fonetik gereklerini daha iyi karşılayacak özel yazı işaretleri yaratılabilmesidir.¹⁶⁸

Urartu'da çivi yazısının yanında onun kadar tercih edilmemesine rağmen, hiyeroglif yazının da kullanıldığı bilinmektedir. Örneğin Ayanis Kalesi'nin depo yapıları içinde ortaya çıkartılan yüzlerce depolama küpünün üzerinde çok durumda hem çivi yazısı, hem de hiyeroglif yazı beraber kullanılmıştır. Bu durum kralı bir kale içinde bile iki yazı türünün hitap ettiği bazı insanların var olabileceğini kanıtlamaktadır.¹⁶⁹ Urartu Krallığı'nın çivi yazısını Assur'dan aldığı çağda sınırlarının batısında, Hitit kültürünü sürdüren Geç Hitit Devletçikleri bulunuyorlardı. Doğal olarak, sınır komşularının birbirleriyle ilişkileri vardı ve iki taraf da komşularının kültürünü tanıyordu. Bu ilişki ve tanışmanın herhangi bir konuda etkileşime neden olması kaçınılmazdır.¹⁷⁰ MÖ. 8. yüzyıl ile birlikte, Urartu krallarının batıya ve bu kapsamda Geç Hitit Şehir Devletlerine karşı gösterdikleri ilgi, bu ülkelere askeri seferler düzenlenmesini gerekli kılmıştır. Bu askeri başarılar sonunda yöreden elde edilen çok sayıdaki halkın Urartu sınırları içine taşındığı ve buralarda iskan edildiği bilinen konulardır.¹⁷¹ Hate ve Supani ülkelerinden 6600 savaş tutsağı, yeni kurulan kuzeydeki şehirlere gönderilmiş ve zorunlu iskana tabi tutulmuştur.¹⁷² Hate ve Supani ülkelerinden Urartu'ya getirilen tutsaklar, Urartu'da Hitit Hiyeroglifine benzer bir yazı sisteminin başlamasına yardımcı olmuşlardır. Urartu egemenlik sahası içinde ortaya çıkacak daha çok sayıdaki hiyeroglif yazıtlı belge ve buluntular bu konuyu kesin sonuca ulaştıracaktır.¹⁷³ Gerçekten de, Urartu topraklarının batı ucu sayılan Erzincan yakınındaki Altıntepe'de yapılan kazılarda ortaya çıkarılan küpler üzerindeki hacimlerini gösteren Urartuca ölçü birimlerinin adları Hitit Hiyeroglifleriyle yazılmıştır.¹⁷⁴

¹⁶⁸ A. M. Dinçol-B. Dinçol, a.g.e., s. 174-175

¹⁶⁹ A. Çilingiroğlu, a.g.m., 1997, s. 151

¹⁷⁰ A. M. Dinçol-B. Dinçol, a.g.e., s. 176

¹⁷¹ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 152

¹⁷² R. Yıldırım, a.g.e., s. 110

¹⁷³ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 152

¹⁷⁴ A. M. Dinçol-B. Dinçol, a.g.e., s. 176; Hiyeroglif yazı için ayrıca bkz: A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1984, s. 43s. 81-88

Urartu dilinin hangi dil ailesi içinde yer aldığını saptamak amacıyla yapılan araştırmalar, M.Ö. II. binyılda Anadolu'da konuşulan dillerden *Hurricce* ile akraba olduğunu kanıtlamıştı. Ancak, Urartuca'nın doğrudan doğruya *Hurricce*'den gelişmediği ve aralarındaki akrabalık derecesinin ana ile kızı arasındaki direkt bağ olmayıp, teyze ile yeğen ilişkisi düzeyinde olduğu da meydana çıkmıştı.¹⁷⁵

Urartu dili, ne Sami ne de Hint-Avrupa bir dil olmayıp, Asiyanik bir dil olan Hurri dili ile morfoloji, fonoloji, sentax ve vokabuler açısından bir akrabalık ilişkisinin varlığı birçok araştırmacı tarafından meydana çıkarılmıştır. Her iki dilin yoğun yayılma sahaları olan Doğu Anadolu dağlık bölgesiyle Kuzey Mezopotamya'nın, prehistorik devirlerdeki maddi kültür kalıntıları bakımından homojenlik arz etmesi, tarihi devirlerde de Hur ve Urartu dili gibi iki akraba dilin aynı sahada bulunması da göz önüne alınarak, bu bölgenin nüfus çoğunluğunun Hur-Urartu menşeli olduğuna delil sayılmaktadır. İki dil arasındaki benzerlikler yanında göze çarpan farkların ise, Urartular'ın dağlık bölgelerde kalması ve Hur'ların güneye inerek Mezopotamya uygarlıklarıyla temasa geçmelerinden veyahut da akrabalık derecesinden ileri geldiği kabul edilmektedir. Bununla birlikte, bir kısım Filologlar Hurriler'in Orta Asya steplerinden ve yüksek yaylalarından göç ederek, İran üzerinden Doğu Anadolu'ya geldiklerini ileri sürmekte ve aynı menşeden gelen Urartular'ın MÖ. 3. binin ortasında Hurriler'den ayrıldıkları görüşünde bulunmaktadır. Hurri dili gibi "Agglütine" yani "Bitişken" karakterinden dolayı Urartu dili de genel bir deyimle "Asianique" diller grubuna konulmaktadır. Fakat şu hususu açıkça belirtmek gerekiyor ki, Urartu dilinin, Hint Avrupa dillerinin "Satem" grubuna sokulan Ermenice ile hiçbir ortak noktası ve ilgisi bulunmamaktadır. Sabit köklere değişik ekler ilavesiyle kelime teşkili bakımından Urartu dili Ural-Altay dilleri ile de bir benzerlik göstermektedir.¹⁷⁶

Daha önce de belirttiğimiz gibi Urartu dili, her şeyden önce Hint-Avrupa dil ailesine mensup değildir. Urartu dili Türkçe gibi bitişken ve ergatif yapıya sahiptir. Ergatif yapıda cümle eğer geçişli ise cümlenin öznesi ek alır. Nominatif olması gereken özne bir ek ile belirtilir. Cümledeki fiil edilgen olarak çevrilir ve fiilin akuzatif objesi olan tümleç de hiçbir ek almaz. Böylece geçişli cümlelerde fiil edilgen olarak kalır. Urartu dili bu özellikleri dikkate alınarak birçok dil ile karşılaştırılmış, ancak en dikkate değer benzerliğin

¹⁷⁵ A. M. Dinçol-B. Dinçol, a.g.e., s. 180

¹⁷⁶ A. Erzen, a.g.e., s. 25-26

Hurri dili ile olduğu önerilmiştir. Bu öneri, Urartu dilinin doğrudan Hurriceden gelmesi, yani Urartu dilinin Hurrice'nin geç bir diyalekti olduğu anlamına gelmektedir.¹⁷⁷

3.5. Sanat

Urartular, sert, dağlık, tepelik ve yamaçlar üzerine, ince hesaplara ölçülere, teknik bilgi ve maharete dayanan kale ve burçlar inşa etmede bu kaleleri kolay savunmak için büyük yarlar ve hendekler açmakta ustaydılar.¹⁷⁸ Urartu egemenlik sahası içinde yapılan arkeolojik kazılarda çeşitli madenlerden yapılmış çok sayıda eser ortaya çıkarılmıştır. Genellikle demir, bakır, altın ve gümüş gibi madenlerden veya tunçtan üretilen bu eserlerin sergiledikleri çeşitlilik ve üstün teknoloji, Urartu Devleti'ni bir maden işleme ve üretme merkezi olabileceği önerilerinin yapılmasını sağlamıştır.¹⁷⁹ Doğu Anadolu'daki altın, gümüş, kurşun, demir ve özellikle bakır maden yatakları ilk kez Urartular döneminde verimli olarak işletilmiştir. Bazı takıların Urartu öncesinde Erken Demir Çağı'nda bölgede üretildiğini Ernis-Evditepe, Karagündüz ve Hakkari mezarlarından bilmekteyiz.¹⁸⁰ Çavuştepe, Kayalidere, Armir-Blur, Bastam, Toprakkale, Karmir-Blur ve Ayanis gibi Urartu kalelerinden elde edilen sayısız demir buluntunun varlığına rağmen, Urartu yazılı kaynakları, demirden veya demirden yapılan eşya ve silahlardan oldukça az bahseder.¹⁸¹ Bu dönemde bilezik, iğne, yüzük gibi bazı takılar demirden de üretilmiştir.¹⁸² Tunç, Bakır ve demir gibi çeşitli madenlerden üretilen eşyalar arasında miğferler, kalkanlar, sadaklar, kılıçlar ve mızraklar gibi askeri teçizat veya silahlar ön sırada yer alırlar.¹⁸³ En eski Urartu eserleri I. Argişti (M.Ö. 780-760) ve II. Sardur'a (760-730) ait birer kalkanla bir miğferdir.¹⁸⁴

Gümüş ve altının Urartu Sanatı'nın farklı dallarında yaygın olarak kullanıldığı çeşitli kazılardan çıkan birçok eşya ile kanıtlanmıştır. Genellikle süs eşyaları veya süsleme elemanlarının yapımında kullanıldığı bilinen altın

¹⁷⁷ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 149

¹⁷⁸ R. Yıldırım, a.g.e., s. 119

¹⁷⁹ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 107

¹⁸⁰ R. Çavuşoğlu, "Urartu Takıları", Urartu-Biainili Doğuda Değişim, Editör: Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar, YKY Yayınları, İstanbul 2011, s. 246

¹⁸¹ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 107

¹⁸² R. Çavuşoğlu, a.g.e., s. 246

¹⁸³ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 116

¹⁸⁴ E. Akurgal, Anadolu Kültür Tarihi, Phoenix Yayınevi, Ankara 2014, s. 249

ve birçok eşyanın üretildiği gümüşe ait bilgiler Urartu yazılı kaynaklarında verilmektedir. Krallığın erken dönemlerinde kral Menua'nın Erzurum yöresinde egemenlik süren Diauehi kralından vergi olarak altın ve gümüş aldığı bilinmektedir.¹⁸⁵

Urartu Krallığı'na ait çeşitli yerleşme yerlerinde yapılan bilimsel kazılarda veya yasal olmayan kaçak kazılarda ortaya çıkan ve özellikle altın ve gümüşten yapılmış takılar, bu sanatın gelişmişlik düzeyini ortaya koyacak niteliktedir. Ele geçen eserlerin yanında, özellikle Asur yazılı kaynaklarına yansıyan altın ve gümüş süs eşyalarının çeşitliliği de dikkat çekicidir. Altın ve gümüş gibi kıymetli madenlerden üretilen eşyaların, kalelerin düşman tarafından yağmaları sırasında ganimet olarak alınıp götürülmesi, birçoğunun yok olmasına neden olmuştur. Urartu'da mücevher sanatına ait en erken örnekler Menua tarafından yaptırılan Patnos yakınlarındaki Giriktepe Sarayı'ndan ele geçmiştir.¹⁸⁶

Urartu çağında takı modasının kemerler, pektoraller (göğüslük), madalyonlar, amuletler, boncuk kolyeler, boyun halkaları, süs iğneleri, fibulalar, bilezikler, yüzükler, küpeler, saç spiralleri olarak çeşitlendiğini ve yapım tekniklerinin geliştiğini görmekteyiz. Takı yapımında döküm ve dövme tekniklerinden yararlanılmıştır.¹⁸⁷

Bunun yanında, Urartu mezarlarındaki iskelet kalıntıları üzerinde, halhal kullanıldığını gösteren izler saptanmıştır. Ayrıca Urartu ile çağdaş Geç Hitit Devletleri'ne ait mezar stellerinde kadınların ayak bileklerinde halhalların varlığı görülmektedir.¹⁸⁸

Urartu maden sanatında levha tunçtan üretilmiş levha kemerler, sayısal açıdan önemli bir grubu oluşturmaktadırlar. Bunun başlıca nedeni kemerlerin hemen her sınıftan insanların mezarlarında ölü armağanı olarak bulunmasıdır. Tüm Urartu kemerlerinin üzerleri çeşitli savaş arabaları, süvariler veya yayalar, avlanan insanlar, hayvanlar, geometrik motifler veya bitki motifleri ile bezenmiştir.¹⁸⁹ Kemerler, Urartulu kadın ve erkekler tarafından kullanılmıştır. Urartular, M.Ö. 8. yüzyılın sonlarından itibaren süs iğnesinin yanında hem sarınarak kullanılan bol giysileri tutturmak, hem de pelerin türü giysilerin iki ucunu birleştirmek için fibulalar kullanmaya başlamıştır. Bu iki

¹⁸⁵ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 115

¹⁸⁶ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 128

¹⁸⁷ R. Çavuşoğlu, a.g.e., s. 246

¹⁸⁸ R. Çavuşoğlu, a.g.e., s. 247

¹⁸⁹ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 121-122

çeşit takı işlevselliğinin yanında birer süsleme aracı olarak da değerlendirilmiştir. Urartuların bilezik, pazıbent ve yüzüklerde aynı türde figürleri kullanması, günümüzdeki takı setlerini andırır şekildedir. Bu da, estetik kaygıların varlığına işaret etmektedir. Buna en güzel örnek ejder, aslan veya yılanbaşı, boyun halkası, pazıbent, bilezik ile yüzüklerin bir aradaki kombinasyonu verilebilir.¹⁹⁰

Eski Yakındoğu coğrafyasındaki takı gelenekleri ile Urartu takı modası karşılaştırıldığında Urartuların, kendilerinden önce var olan anlayışı çeşitlendirip daha da geliştirdikleri görülmektedir. Urartular tunç başta olmak üzere gümüş, altın, demir ve kurşundan ürettikleri takıları kendilerine özgü bazı tasarımlarla yeni baştan ele almışlardır. Urartu coğrafyasındaki birçok merkezden elde edilen veriler takı modasının birlikteliğini belgelemektedir. Arkeolojik veriler, bazı takıların her iki cins tarafından ortak kullanılmış olduğunu göstermekle birlikte Urartulu kadınların takıya daha fazla düşkünlüğüne işaret etmektedir.¹⁹¹

Eski Yakındoğu'nun diğer kültürleri gibi Urartular'ın da büyük heykelleri tanıdıklarını, elimize doğrudan ulaşan eserleri kalmamış olsa da dolaylı olarak çeşitli kaynaklardan bilmekteyiz. II. Sargon 8. Seferi sırasında Musasir'deki Haldi Tapınağı'nda, buraya Urartu kralları tarafından bağışlanmış heykel gruplarından söz etmektedir.¹⁹² Urartu sanatında Heykel ve kabartma sanatının önemini incelediğimizde, üç boyutlu insan ve hayvan heykellerinin sayısının son derece az olduğunu görürüz. Arkeolojik kazılardan hemen hiçbir heykelin gün ışığına çıkartılamaması, Urartu'da böyle eserlerin üretilmediği veya çok az üretildiği anlamına gelmemelidir. Bazı Asur yazılı kaynakları ve betimlemeleri, tunçtan üretilen büyük boyutlu heykellerin varlığını göstermiştir.¹⁹³ Bu tür kabartmaların en bilinen ve en güzel örneklerinden biri, Adilceviz Kabartması'dır.¹⁹⁴

Erzincan yakınındaki Altıntepe, Van'da Toprakkale ve Gökçe Göl civarındaki Karmir-Blur kazılarında bulunan bazı fildişi eserler de Urartu'da yaygın kullanım alanı bulamamış bir sanat dalının ürünleridir. Arkeolojik kazılardan elde edilen fildişi eserlerin azlığına rağmen, bazı Asur yazılı kaynakları fildişinden üretilen birçok eserin tapınlara armağan olarak

¹⁹⁰ R. Çavuşoğlu, a.g.e., s. 248

¹⁹¹ R. Çavuşoğlu, a.g.e., s. 259

¹⁹² M. Salvini, a.g.e., 2006, s. 171

¹⁹³ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 137

¹⁹⁴ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 140

koyulduğunu anlatmaktadır.¹⁹⁵ Yukarıda bahsedilen yerlerde bulunan fildişi eserlerin çoğunda Kuzey Suriye etkisi görülmektedir.¹⁹⁶

Urartular'da çanak çömlekçilik de çok gelişmişti. Bu alanda madencilik etkisi söz konusudur. Özellikle kalelerindeki resmi çömlekçi atölyelerinde kırmızı renkli ve parlak görünümlü lüks mallar üretilmekteydi. Bunlar bakır ve tunç gibi madeni kapların taklitleriydi.¹⁹⁷

Urartular'ın dini hayatı incelendiğinde de sanatın etkileyici yönleri ortaya çıkacaktır. Urartu krallığının kuruluşundan yıkılışına kadar sanat olarak tanımlanan etkinlikler üzerine, en doğal halinden stilize edilmiş sembolik şekillere kadar hemen her açıdan işlenen hayat ağacı motifleri, Urartu sanatının en çok sevilen bezeme öğelerinden birini oluşturur. Hayat ağacı motifinin bezeme amacı ile betimlenmesinin yanı sıra, alışıl gelmiş biçimde dinsel ve koruyucu işlevinin de yadsınamayacak ölçüde önemli olduğunu, hayat ağacına yapılan ilginç kült törenlerini yansıtan çok sayıdaki sahne açıkça kanıtlamaktadır. Bu gizemli sahneler, tanrısal bir hayat yenilenmesini ve varlığın ölümden sonra yeniden süreceğine olan inanç geleneğini yansıttığından Urartu krallığının ölümsüzlüğünü de simgelemektedir.

Urartu sanatında yaygın olarak karşılaşılan hayat ağacı motif ve sahneleri, Assur-Urartu kültür etkileşiminin bir sonucudur.¹⁹⁸

Urartu'da iyi bilinen Altın-tepe, Patnos ve Arinberd saraylarının tapınak ve onlara bağlı salonlarının duvarlarını boydan boya bezeyen resimsel kuşaklar tamamen hayat ağacı kurgusuna bağlıdır.¹⁹⁹

Urartu sanatı, kaya kabartmaları, duvar resimleri, yazıtları, seramik, ağaç ve fildişi madeni eserleriyle Eski Doğu'nun en önemli kültürlerinden birisi olmuştur.²⁰⁰

Sonuç

Ege Göçlerinden sonra Anadolu'nun doğusunda başlangıçta konfederasyonlar halinde ortaya çıkan ve daha sonra yaklaşık olarak M.Ö. 9. yüzyılda devletleşen Urartular, Anadolu'nun Eskiçağ tarihinde önemli bir rol

¹⁹⁵ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 146

¹⁹⁶ A. Çilingiroğlu, a.g.e., 1984, s. 50

¹⁹⁷ V. Sevin, Anadolu Arkeolojisi, Der Yayınları, İstanbul 2002, s. 237

¹⁹⁸ O. Belli, "Urartular'da Hayat Ağacı İnancı", Anadolu Araştırmaları VIII, 1980, s. 237-238

¹⁹⁹ N. Çelik, "Hayat Ağacı'nın Urartu Kült Törenlerindeki Yeri ve Kullanım Biçimi", Anadolu Araştırmaları" Sayı 15, 1999, s. 339

²⁰⁰ R. Yıldırım, a.g.e., s. 119

oynamıştır. Urartular ile ilk bilgilere ulaşılan Asur kaynakları, Urartular'ın özellikle siyasi ve askeri hayatlarıyla ilgili bilgiler verdikleri gibi, Urartu kral isimlerini de vermektedir.

M.Ö. 13. yüzyılın ilk çeyreği ile M.Ö. 9. yüzyılın ilk yarısı arasındaki dönem, Uruatri ve Nairi Konfederasyonları dönemi olan ve M.Ö. 9. yüzyıl ile M.Ö. 6. yüzyıl arasındaki dönem de ise devletleşen Urartular'ın kökeni Hurriler'e dayandırılmaktadır. Urartular, özellikle, Hititler'in yıkılmasını fırsat bilen Asur devletinin, Anadolu'ya karşı yayılcı politikasında mücadeleler vermiştir. Buldukları coğrafyanın yüksek ve sarp dağlarla çevrili olması da bu konu da etkili olmuştur. Ancak, uzun süre uğraş veren Asurlular'ın giremedikleri dağlar üzerinden Kimmerler'in, Urartu üzerine yürümleri, devleti iyice zayıflatmış ve MÖ. 609 yılında İskitler, Urartu Devleti'nin tarih sahnesinden silinmesine neden olmuştur.

Urartular, siyasi tarihlerinin yanı sıra, kendilerine özgü dilleriyle, mimari yapılarıyla, sanat eserleri ve dinleriyle de tarihte yer edinmişlerdir. Ege Göçlerinin sonucunda, Orta Anadolu'da çivi yazısı ortadan kalkar iken, Urartularda taşlar üzerine çivi yazısı ile yazma geleneği devam etmiştir. Urartular, çivi yazısını Asurlular'dan öğrenmişlerdir. Fakat dillerinin kökenine bakıldığında Hurri dili ile akraba olduğu görülmektedir. Yaşadıkları bölgenin zorlu coğrafyasına rağmen tarıma ve hayvancılığa önem vermişlerdir. Üretim için gerekli olan su ihtiyacı ise, kanallar ve barajlar ile giderilmiştir. Bu durumda Urartular, hidrolik uygarlık olarak da isimlendirilebilmiştir.

Bölgede bulunan maden yatakları sayesinde madencilik faaliyetlerinde ilerlemişlerdir. Urartu krallarının mimariye de önem vermeleri, askeri ve ticari yolların üzerine kaleler inşa etmeleri bölgeyi yüksek uygarlık düzeyine ulaştırmıştır. Tüm bunların yanı sıra, çok tanrılı bir inanca sahip olmaları ve tapındıkları tanrıların en önemlilerinin Hurri kökenli olmaları, Urartular'ın hem kökenine işaret etmekte, hem de bir kültür kaynaşmasının gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Kültür kaynaşmasının bir diğer örneği fildişi sanat eserlerinde de görülmektedir. Bu eserlerin çok fazla olmamasına rağmen ortaya çıkarılanlar eserlerde Kuzey Suriye etkisi görülmektedir.

KAYNAKÇA

- AKURGAL, E., 2007. Anadolu Uygarlıkları, Net Turistik Yayınlar, İstanbul
- AKURGAL, E., 2014. Anadolu Kültür Tarihi, Phoenix Yayınevi, Ankara
- ALBAYRAK, P., 2014. Urartularda Dini Yapılar, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars
- BELLİ, O., 1980. “Urartular’da Hayat Ağacı İnancı”, Anadolu Araştırmaları VIII, s. 237-246
- BELLİ, O., 1989. “Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri”, Anadolu Araştırmaları X, s. 65-121
- BELLİ, O., 2007. Tarih Boyunca Van, Fener Lokantası Yayınları, İstanbul
- BÜLBÜL, C., 2014. “Aramiler”, Tarih Okulu Dergisi, Sayı: XIX, ss.405-421
- BÜLBÜL, P., 2014. “En Eskiçağlardan Bizans Dönemine Kadar Kahramanmaraş ve Çevresi”, Akdeniz’in Altın Kenti KAHRAMANMARAŞ Kitabı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 21-27
- ÇAVUŞOĞLU, R., 2011. "Urartu Takıları", Urartu-Biainili Doğuda Değişim, Ed.: K. Köroğlu- E. Konyar, YKY Yayınları, İstanbul, s. 246-261
- ÇELİK, N., 1999. “Hayat Ağacı’nın Urartu Kült Törenlerindeki Yeri ve Kullanım Biçimi”, Anadolu Araştırmaları”, Sayı: 15, s. 335-367
- ÇİĞDEM, S., 2007. “Urartu Krallığı’nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 9, sayı 1, s. 81-97
- ÇİLİNGİROĞLU, A., 1976-1977. “Sargon’un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler”, Anadolu Araştırmaları IV-V, s. 235-270
- ÇİLİNGİROĞLU, A., 1983. “Urartu’da Toplu Nüfus Aktarımları”, Anadolu Araştırmaları IX, s. 319-323.
- ÇİLİNGİROĞLU, A., 1984. Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler, İzmir
- ÇİLİNGİROĞLU, A., 1994. Urartu Tarihi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 77, Bornova
- ÇİLİNGİROĞLU, A., 1997. Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, İzmir
- DİAKOV, V.; KOVALEV, S., 2008. İlkçağ Tarihi, Cilt 1, Çev: Özdemir İnce, Yordam Kitap, İstanbul

DİNÇOL, A.M.; DİNÇOL, B., 2011. "Urartu Yazısı ve Dili", Urartu-Bianili Doğuda Değişim, Ed.:K. Köroğlu-E. Konyar, YKY Yayınları, İstanbul, s. 168-181

ERDEM, A.Ü., 2011. "Anadolu'nun Demirçağı Aşiretleri", TÜBA-AR 14, s. 59-68

ERZEN, A., 1992. Doğu Anadolu ve Urartular, TTK Yayınları, Ankara

GÜNALTAY, M. Ş., 1946. Yakın Şark II Anadolu-En Eski Çağlardan Ahamenişler İstilasına Kadar-, TTK Yayınları, Ankara

İLGENLİ, B., 1994. Urartu Tanrıları ve Tanrı Betimlemeleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir

KATAR, M., 2014. "Urartu Devleti'nin Ekonomik Yapısına Genel Bakış", Turkish Studies, Vol. 9/4, Bahar 2014, s. 631-643

KİTABI MUKADDES, 1989. Eski ve Yeni Ahit, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul

KÖROĞLU, K., 1995. "Assur-Urartu Yazılı Belgeleri ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Alzi/Enzi Ülkesi (Elazığ Bölgesi) Tarihi Coğrafyası", Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, Ankara, s. 359-366

KÖROĞLU, K.; KONYAR, E., 2005. "Van Gölü Havzasında Erken Demir Çağı Problemi", Arkeoloji ve Sanat 119, s. 25-38

KÖROĞLU, K., 2008. "Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni", Arkeoloji ve Sanat 127, s. 21-38

KÖROĞLU, K., "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", Belleten LXIV/241, s. 717-741

KÖROĞLU, K., 2009. "Urartu Dönemi Bey Konakları", Altan Çilingiroğlu'na Armağan, Yukarı Deniz'in Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat, İstanbul, s. 383-394

KUHRT, A., 2009. Eskiçağda Yakındoğu Cilt II, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul

LUCKENBİLL, D.D., 1926. Ancient Records of Assyria and Babylonia, Vol I, Chicago

MEMİŞ, E., 2010. Eskiçağ Türkiye Tarihi, Ekin Yayınevi, Bursa

MEMİŞ, E.; BÜLBÜL, C., 2014. Eskiçağda Göçler, Ekin Yayınevi, Bursa

NARÇIN, A., 2009. A'dan Z'ye Urartu, Ozan Yayıncılık, İstanbul

OZAN, A., 2006. "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı: Nedenler ve Sonuçlar", Arkeoloji Dergisi VIII/2, s. 33-45

PINARCIK, P., 2012. "Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler", Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt:27 (2), ss. 459-482

PINARCIK, P., 2014. "Urartular'ın Başkentleri", Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt :33 (56), s. 35-53

PINARCIK P., 2015. "Kummuh Ülkesi'nin Asur Devleti Açısından Önemi", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, cilt 2 sayı 7, s. 96-109

TARHAN, M.T., 1980. "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan "Lutipri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler", Anadolu Araştırmaları 8, s. 69-114

SAĞLAMTİMUR, H., 2011. "Urartu Devletinde Sosyal ve Ekonomik Yapılanma", Arkeo-Atlas Dergisi, No: 2011/01,

SALVİNİ, M., 2006. Urartu Tarihi ve Kültürü, Çev. Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları

SALVİNİ, M., 2011. "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış", Urartu-Biainili Doğuda Değişim, Ed.: Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar, YKY Yayınları, İstanbul

SEVİN, V., 1989. "Urartular'a Ait Dünyanın En Eski Karayolu", Anadolu Araştırmaları, Sayı: 11, s. 47-63

SEVİN, V., 2002. Anadolu Arkeolojisi, Der Yayınları, İstanbul

TARHAN, M. T., 1986. Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri, IX. T.T. Kongresi I. Cilt, Ankara

TOPALOĞLU, Y., 2012. "Yeni Buluntular Işığında Kuzeydoğu Anadolu Kaya Mezarları", Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 10, s. 131-163

ÜNSAL, V., 2008. "Urartu Krallığı'nın Kuzeybatı Seferleri", Uluslar arası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Cilt: 5 (5), 2008, ss. 9-32

YILDIRIM, R., 1996. Eskiçağda Anadolu, İzmir.

YILMAZ, G., 1997. Urartu Dini İnanç ve Adetleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara

YÜCEL, Ç., 2010. Urartu Dini ve Tapınım Sistemleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır

ZIMANSKY, P., 2011a. "Unutulan ve Tekrar Hayata Dönen Bir Krallık Urartu Çalışmaları ve Literatürü", Urartu-Biainili Doğuda Değişim, Ed.: K. Köroğlu-E. Konyar, YKY Yayınları, İstanbul

Doğu Anadolu'nun Güçlü Krallığı: Urartular

ZIMANSKY, P., 2011b. "Urartu ve Çağdaşları", Urartu-Bianili Doğuda Değişim, Ed.: K. Köroğlu-E. Konyar, YKY Yayınları, İstanbul, s. 102-117